

Izvorni znanstveni rad
UDK 94(497.5 Dubrovnik: 560)(093.2)
Primljeno: 18.10.2006.

TURSKA KANCELARIJA I *ACTA TURCARUM* OD VREMENA DUBROVAČKE REPUBLIKE DO DANAS

VESNA MIOVIĆ I NIKŠA SELMANI

SAŽETAK: Mnogi arhivski fondovi Državnog arhiva u Dubrovniku svjedoče o specifičnim odnosima i čestim kontaktima Dubrovčana i Osmanskog Carstva, od vrha do dna hijerarhije osmanske vlasti. Među tim arhivskim fondovima posebno se ističe fond osmanskih spisa nazvan *Acta Turcarum*, koji je nastao isključivo na temelju osmansko-dubrovačkih odnosa. Cilj ovog rada je rekonstrukcija sudbine osmanskih spisa tijekom gotovo 500 godina, to jest od vremena Dubrovačke Republike, kada su se čuvali u Turskoj kancelariji, do danas, kada su koncentrirani u fondu Državnog arhiva u Dubrovniku.

Vrijeme Dubrovačke Republike

Dopisivanje Dubrovčana s vlastima susjednih zemalja prije dolaska Osmanlija bilo je u nadležnosti takozvane Slavenske kancelarije.¹ Nakon dolaska Osmanlija, u njoj se razvila i Turska kancelarija kao jedan od središnjih državnih

¹ Pretpostavlja se da se slavenski kancelari javljaju u 13. stoljeću (Gregor Čremošnik, »Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku.« *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 1 (1952): 73-85).

Vesna Miović, viši je znanstveni suradnik u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Adresa: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Lapadska obala 6, 20000 Dubrovnik. E-mail: vesna.miovic@du.htnet.hr

Nikša Selmani, voditelj je odjela za zaštitu i obradu arhivskog gradiva uprave od 1945. u Državnom arhivu u Dubrovniku. Adresa: Državni arhiv u Dubrovniku, Sv. Dominika 1, 20000 Dubrovnik. E-mail: niksa.selmani@dad.hr

ureda smještenih u Kneževu dvoru.² Dvije kancelarije spojene su u jednu, o čemu svjedoči njezin naziv i naslovi službenika koji su u njoj radili. U arhivskim izvorima susrećemo se s nazivima kao što su: *Offizio della Lingua Slava*, *Secretaria (Segretaria) Slava*, *Secretaria Slava e Turca*, *Offizio di Dragomano*,³ da bi od 30-ih godina 18. stoljeća prevladao izraz *Secretaria Turca* (u radu će se koristiti uobičajeni izraz “Turska kancelarija”).

S obzirom na pismo i jezik spisa koji su se u Turskoj kancelariji čuvali, njihovi službenici nosili su naslov “dragomana” (prevoditelja za osmanski jezik) i “kancelara slavenskog jezika”.

Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, kancelari slavenškog jezika bili su sljedeći: Jero Franov Primo (prvi put se spominje 1579. a posljednji put 1591. godine),⁴ Pasko Primi (prvi spomen 1592. godine),⁵ Antun Kastrat (1623/4),⁶ Stjepan Bazzo (1629/47),⁷ Pavao Goliebo (1648/51),⁸ Bernard Ricciardi (1652/86),⁹ Marko Antonio Sabaci (1688/96),¹⁰ Luka Stjepanov Lučić (1698/1712),¹¹ Vlaho Lukin Lučić (1717, 1725),¹² Ivan Krstitelj Vlaichi (1743),¹³

² Središnja administracija Republike s uredima u Kneževu dvoru dijelila se od konca 15. stoljeća na javno-pravnu i sudbenu, privatno-pravnu, državno-upravnu administraciju, te administraciju koja je vodila dopisivanje s osmanskim vlastima (Stjepan Čosić, »Prinos poznavanju tajništva i arhiva Dubrovačke Republike.« *Arhivski vjesnik* 37 (1994): 127).

³ *Detta*, serija 6, sv. 24, f. 93v; sv. 25, f. 53; sv. 20, f. 72; sv. 36, f. 5v (Državni arhiv u Dubrovniku, dalje: DAD); *Lettere di Levante* (dalje *Let. Lev.*), ser. 27.1, sv. 68, f. 64v (DAD)

⁴ *Acta Consilii rogatorum* (dalje: *Cons. Rog.*), ser. 3, sv. 65, f. 58 (godina 1579) (DAD); *Acta Minoris Consilii* (dalje: *Cons. Min.*), ser. 5, sv. 61, f.102 (1591) (DAD).

⁵ *Cons. Rog.* sv. 72, f. 9.

⁶ *Cons. Rog.* sv. 88, f. 147v, 262v. *Cons. Min.* sv. 72, f. 119v.

⁷ *Cons. Rog.* sv. 91, f. 139 (godina 1629); sv. 93, f. 169 (1633); sv. 96, f. 53v, 104v, 135 (1639), 199v (1640); sv. 97, f. 87v (1641); sv. 98, f. 80, 121 (1644); sv. 100, f. 88, 95v (1647). *Cons. Min.* sv. 75, f. 149 (1633). Stjepana Bazza, dok je bio u Italiji i dok je bio bolestan, mijenjali su Nikola i Frano Giuppi (*Cons. Rog.* sv. 96, f. 209v; sv. 97, f. 87v).

⁸ *Cons. Rog.* sv. 100, f. 209 (godina 1648); sv. 102, f. 90, 174v, 183v (1650); sv. 103, f. 93v (1651).

⁹ *Cons. Rog.* sv. 104, f. 99, (godina 1652), 172v, 173 (1653); sv. 105, f. 204v (1654); sv. 106, f. 153, 153v (1655); sv. 111, f. 3v (1662); sv. 119, f. 45v (1672); sv. 125, f. 169v (1682); sv. 128, f. 14v (1686); *Let. Lev.* sv. 55, f. 175v (1654); sv. 56, f. 61v (1655); sv. 57, f. 57 (1658), 225 (1659); sv. 59, f. 160v (1665); sv. 60, f. 37 (1666).

¹⁰ *Detta*, sv. 19, f. 117v; sv. 20, f. 71v; sv. 21, f. 23; sv. 21, f. 66v.

¹¹ *Let. Lev.* sv. 66, f. 60v (godina 1698.); sv. 68, f. 210v (1712). *Cons. Rog.* sv. 142, f. 169v (1710).

¹² *Cons. Rog.* sv. 148, f. 24v (godina 1717); sv. 152, f. 67 (1725).

¹³ *Cons. Rog.* sv. 160, f. 173v.

Miho Zarini (1751/65),¹⁴ Ivan Lukin Martellini (1779, 1784),¹⁵ Luka Martellini (1791/99),¹⁶ Frano Bettera (1794/5).¹⁷

Goliebo, Ricciardi, Luka i Vlaho Lučić, te Zarini vladali su i osmanskim jezikom, te su imali naslov “dragomana i kancelara slavenskog jezika”.¹⁸ Uz njih, u kancelariji je radio i čitav niz drugih stručnih osoba s određenim službenim naslovom ili bez njega: Marin Martellini, pisar Velike carinarnice, “u odsustvu dragomana” (1740, 1749, 1757);¹⁹ Nikola Veseličić, neko vrijeme kao zamjenik zaduženog Miha Zarinija, da bi 1763. bio imenovan pomoćnikom na tri godine;²⁰ Ivan Milli kao pomoćnik kancelara slavenskog jezika od 1612;²¹ Andrija Andriasci kao Ricciardijev pomoćnik od 1672;²² Antun Antica kao slavenski vicekancelar od 1765;²³ tijekom 70-ih i 80-ih godina 18. stoljeća na osmanskim spisima radili su Ivan Mrgić i Miho Božović, bez određenog naslova, a uz pomoć “mladića jezika” Nikole Radelje i Mata Pušića,²⁴ dok je Antun Vernazza radio početkom 19. stoljeća.²⁵

Svi navedeni dragomani, izuzev Marina Martellinija, bili su profesionalni stručnjaci, koji su završili studij orijentalnih jezika u organizaciji i o trošku dubrovačke države. Naime, dubrovačke vlasti povremeno su raspisivale natječaj za mlade Dubrovčane koji žele učiti osmanski, arapski i perzijski jezik. Zainteresirani mladići započinjali su sa svladavanjem osnova jezika u Dubrovniku, gdje ih je podučavao učitelj, osmanski podanik, obično nazivan *hodža*, kojemu bi vlasti dale smještaj i plaću za godinu ili dvije dana. Pojedince koji bi se pokazali nadarenima uputile bi na daljnje školovanje u većim osmanskim gradovima. U drugoj polovini 18. stoljeća pokušavale su angažirati domaće ljude

¹⁴ *Cons. Rog.* sv. 165, f. 135.

¹⁵ *Cons. Rog.* sv. 192, f. 171. S. Ćosić, »Administrativna struktura i plaće službenika Dubrovačke Republike (1700.-1808.)«, 143.

¹⁶ *Cons. Rog.* sv. 198, 144v (godina 1791); sv. 206, f. 48 (1799).

¹⁷ *Cons. Rog.* sv. 202, f. 51, 51v.

¹⁸ *Cons. Rog.* sv. 102, f. 183v (Goliebo); sv. 106, f. 153 (Ricciardi); sv. 152, f. 67 (Vlaho Lučić); sv. 165, f. 135 (Zarini). *Let. Lev.* sv. 66, f. 60v (Luka Lučić).

¹⁹ *Cons. Rog.* sv. 159, f. 179v; sv. 164, f. 134; sv. 170, f. 146.

²⁰ *Cons. Rog.* sv. 174, f. 148v, 149.

²¹ Fehim Efendić, »Dragomani i turska kancelarija u Dubrovniku.« *Gajret* (1940): 4.

²² *Cons. Rog.* sv. 119, f. 45v.

²³ *Cons. Rog.* sv. 174, f. 48v.

²⁴ *Cons. Rog.* sv. 184, f. 28, 60, 93 (godina 1775); sv. 185, f. 66v, 134, 170 (1776); sv. 186, f. 89v, 107v (1777); sv. 187, f. 154v (1779); sv. 188, f. 218v, 219, 219v (1780); sv. 191, f. 120v (1783); sv. 196, f. 26 (1787).

²⁵ *Detta*, sv. 89, f. 94v.

za podučavanje: 1776. odredile su Ivana Mrgića za učitelja petorice “mladića jezika” (studentata) tijekom dvije godine. Poznato je da su među tim mladićima bili Miho Božović i Ivan Olivieri. Mrgić ih je podučavao dva sata ujutro i dva sata poslijepodne, a u međuvremenu je obavljao tekuće kancelarijske poslove. Jednom mjesečno vladi je podnosio izvještaj o napredovanju učenika.²⁶ Godine 1790. vlasti su se savjetovale oko načina podučavanja s dugogodišnjim dragomanom i bivšim konzulom u Istambulu Đurom Curićem. Sredinom 1791. odredile su ga za učitelja osmanskog jezika i raspisale natječaj za “mladiće jezika”. Tada su bili izabrani Ivan Karaman, Damjan Bračević i Mato Pasarević. Škola je sigurno radila do konca 1792, kada je Curić morao otići u Istanbul. Trojicu mladića poveo je sa sobom i uputio ih u Jedrene, gdje su nastavili s učenjem.²⁷

Može se pretpostaviti da su dragomanski poslovi bili obimniji od poslova kancelara slavenskog jezika. U svakom slučaju, postojala je potreba za znanjem prevodenja “iz pisma slovinskoga u slova latinska”,²⁸ što potvrđuje i činjenica da je Senat 1739. godine Ivana Krstitelja Vlaichija imenovao “mladićem slavenskog jezika”.²⁹

Dragomani Turske kancelarije pohranjivali su osmanske spise, prevodili ih na hrvatski ili talijanski jezik, te na osmanski jezik prevodili pisma dubrovačke vlade osmanskim dostojanstvenicima. Oni koji su nosili naslov zakletog tumača za osmanski jezik i pismo, prevodili su i razne privatne isprave, koje su se registrirale u dubrovačkom notarijatu. Primjerice, 1609. godine zakleti

²⁶ *Cons. Rog.* sv. 185, f. 66v.

²⁷ *Cons. Rog.* sv. 197, f. 7v, 77b, 79v, 88v, 89; sv. 199, f. 155v, 156, 160, 193.

²⁸ Osmanska država obraćala se Republici ćirilskim aktima otprilike do 20-ih godina 16. stoljeća. Tada i tijekom 17. i 18. stoljeća, bosansko-hercegovačke vlasti upućivale su Dubrovčanima pisma pisana bosančicom (Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Viennae: apud Gulielmum Braumüller, 1858; Konstantin Jireček, *Spomenici srpski*. Beograd: SKA, 1892; Karl Kovač, »Nekoliko slavjenskih listina.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 24/8 (1912): 397-412; Ćiro Truhelka, »Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive.« *Glasnik Zemaljskog muzeja* 23/1-2 (1911): 1-162; Ćiro Truhelka, »Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode pisanih bosančicom iz dubrovačke arhive.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 26/4 (1914): 447-494; Gliša Elezović, *Tursko-srpski spomenici dubrovačkog arhiva*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1932; Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, 2. Beograd-Srijemski Karlovci: SAN, 1934; Gliša Elezović, *Turski spomenici*, I, 1. Beograd: SAN, 1940). Kancelari slavenkog jezika bavili su se i prevodenjem trgovačkih i drugih ugovora pisanih ćirilicom i bosančicom, “iz pisma slovinskoga u slova latinska”, koji su se potom registrirali u dubrovačkom Notarijatu (*Diversa de Foris*, dalje *Div. For.*, serija 34, sv. 9, f. 18; sv. 11, f. 354, DAD).

²⁹ *Cons. Rog.* sv. 158, f. 192v.

dragoman Ivan Milli preveo je s osmanskoga na “dubrovački materinji jezik” kupoprodajni ugovor, prema kojemu je Dubrovčanin Đivo Marov od osmanskih podanika kupio nekoliko kuća na području kadiluka Sofije.³⁰

Bilo je raznih pokušaja razvrstavanja i klasificiranja spisa te izrade pomagala zbog lakšeg snalaženja u obimnom osmanskome gradivu. Sudeći po podacima da su za potrebe Turske kancelarije 1643. godine uvezane dvije knjige za pisanje, a 1675. godine jedna knjiga od 6 *quinterneta* za ispisivanje inventara osmanskih dokumenata,³¹ nema sumnje da se posao inventariziranja obavljao i prije 18. stoljeća.³²

Što se 18. stoljeća tiče, sačuvano je znatno više dokaza o takvim pokušajima: dragoman Vlaho Lukin Lučić započeo je s razvrstavanjem spisa prema predmetima na koje se odnose (naprimjer, prodaja dubrovačke soli u Neretvi; problemi vezani za carinu). Njegove ispise nalazimo u knjizi *Inventario de Scritture Turchesche*, koju je dovršio 1724. godine. Na folijima 31-34 te knjige ispisan je vrlo uspio hrvatski prijevod kapitulacije sultana Mehmeda IV.³³ Lučić je predano radio na osmanskim spisima, bez sumnje i prekovremeno, što dokazuju i podaci iz 1731/33., prema kojima je u više navrata objedovao u Kancelariji o trošku države. Osim njega, okrepom o državnom trošku počašćen je još samo Mrgić, i to jednom (1782), kada je dobio šalicu kave i *beškotin*.³⁴

Tijekom druge polovine 18. stoljeća Senat je u nekoliko navrata nalagao razvrstavanje i inventariziranje osmanskih spisa. Godine 1749. tražio je klasifikaciju i popisivanje.³⁵ Godine 1755. naložio je Malome vijeću da potakne izradu registra sultanskih spisa s indeksom.³⁶ Nema tragova da su te odredbe provedene u djelo. Štoviše, čini se da su spisi u to doba bili u priličnom neredu, pa bi se katalogiziranje teško provelo. Stoga je Senat 1763. godine naložio Mihuru Zariniju i Ivanu Mrgiću da u roku od godine dana dovedu Kancelariju u stanje “u kojem je prije bila”.³⁷ Od 1775. godine Mrgić je sustavno sređivao i prevodio osmanske spise pod čvrstom kontrolom Senata i Maloga vijeća,

³⁰ F. Efendić, »Dragomani i turska kancelarija u Dubrovniku.«: 8; *Div. For.* sv. 20, f. 339, 339v. Vidi i: *Div. For.* sv. 23, f. 124, 124v.

³¹ *Detta*, sv. 12, f. 72; sv. 16, f. 106v.

³² *Detta*, sv. 16, f. 106v.

³³ *Privilegia*, serija 20, sv. 31 (DAD).

³⁴ *Detta*, sv. 38, f. 1, 9-11; sv. 40, f. 10v; sv. 82, f. 17.

³⁵ F. Efendić, »Dragomani i turska kancelarija u Dubrovniku.«: 11.

³⁶ *Cons. Rog.* sv. 169, f. 71.

³⁷ *Cons. Rog.* sv. 174, f. 149v.

koje je prije svake isplate honorara kontroliralo koliko je dokumenata obradio.³⁸

U sklopu poticanja uređenja cjelokupnog arhiva Republike 80-ih godina,³⁹ namjere vlasti da se osmanski spisi konačno klasificiraju i inventariziraju postale su vrlo čvrste: godine 1780. naloženo je Mrgiću i Mihi Božoviću da naprave inventar svih osmanskih spisa u Turskoj kancelariji u dva primjerka. Jedan primjerak čuvat će se u Tajništvu Senata, a drugi u Turskoj kancelariji. Iako je Senat zaprijetio Mrgiću da će izgubiti pravo na honorar ne budu li inventari gotovi do konca 1780, posao se odužio. Godine 1784. Senat je morao ponoviti nalog o inventaru svih osmanskih spisa, nakon čega ih sve valja vratiti u njihove pretince. Osim Mrgića i Božovića, u poslu su sudjelovali i “mladići jezika” Mato Pušić i Nikola Radelja. Godine 1789. “mladići jezika”, najvjerojatnije spomenuti Pušić i Radelja, morali su napraviti prijepis svih inventara, te po jedan primjerak predati Tajništvu.⁴⁰

Do 1785. godine, sultanski spisi su popisani, indeksirani i opisani u četiri knjige na prilično praktičan način, od ključne riječi do integralnog teksta spisa:

Knjiga (1) *Materie col' Indice*⁴¹ započinje indeksom najvažnijih tema sultanskih spisa. Npr., pod slovom *A* nalaze se teme: *Asia, Adrianopoli, Albania, Alessandria, Ambasciatori in Constantinopoli, Assasinii, Algerini*.

Uz svaku temu naznačena je stranica na kojoj će se u istoj knjizi naći koliko se sultanskih spisa na nju odnosi i, ukratko, o čemu se zapravo radi. Recimo, predmet *Algerini* upućuje na str. 15, gdje nalazimo spomen spisa: *Che non siano molestati li Bastimenti Ragusei - carte 145*.

Stranicu 145 treba potražiti u sljedećoj knjizi (2) *Registro di Comandamenti Imperiali, Hattiscerifi, e Capitulazioni*⁴², gdje su upisani detaljniji podaci o tom spisu: c. 145: *no 36, E: 946 (1540)*⁴³ - *Comandamento del sultan*

³⁸ *Cons. Rog.* sv. 184, f. 28, 60, 93 (godina 1775); sv. 185, f. 66v, 170 (1776); sv. 186, f. 89v, 107v (1777); sv. 187, f. 154v (1779). Zdravko Šundrica, »Kako je nastala i kako je sačuvana bogata arhivska grada Dubrovačkog arhiva.« *Arhivist* 29/1-2 (1979): 32.

³⁹ S. Ćosić, »Prinos poznavanju tajništva i arhiva Dubrovačke Republike.«: 133.

⁴⁰ *Cons. Rog.* sv. 188, f. 219v (godina 1780); sv. 191, f. 120v (1783); sv. 192, f. 65 (1784); sv. 194, f. 200 (1787); sv. 195, f. 26, 26v (1787). *Cons. Min.* sv. 108, f. 22v.

⁴¹ *Privilegia*, sv. 4: 271 stranica, završena 1785. godine.

⁴² *Privilegia*, sv. 5: 418 stranica, završena 1784.

⁴³ Broj 36 znači da se radi o 36. registriranom spisu sultana Sulejmana II.; E = godina po *Eghiri*, to jest Hidžri.

sopradetto ad istanza dei Signori Ambasciatori diretto al Passa d'Algieri comanda che in verun conto non facci molestare i Bastimenti Ragusei; tra-dotto carte 113.

Konačno, prijevod ovog spisa nalazimo na označenoj stranici 113, u jednoj od dviju knjiga prijevoda (3) *Traduzioni di Capitulazioni e Fermani di Sultan Mehmed, Baiezetto II, Selimo I, Solimano II, Selimo II, Amurate III, Mahomete III, Ahmete I, Mustafa I, Osmano I, Mustafa II, Amurate IV, Ibrahim I, Maomete IV, Solimano III, Ahmete II, Mustafa II, Ahmete III, Mahmud I, Osmano II*⁴⁴ i (4) *Traduzioni di Capitulazioni, e Fermani di Sultan Mustafa III, et Abdul-hamid*.⁴⁵

Općenito vlada mišljenje da su dubrovački dragomani bili dobri stručnjaci u prevodenju i nema sumnje da ih je većina zaista bila takva. Međutim, inventariziranje sultanskih spisa nisu uspjeli temeljito obaviti, najvjerojatnije zato što je Senat na njih vršio prevelik pritisak. Tri su osnovne manjkavosti posla koji su obavili: opisi određenog broja spisa vrlo su šturi, godine po Hidžri pogrešno su upisane i pogrešno preračunate i, što je najvažnije, nisu popisali sve sultanske spise. To pokazuje usporedba broja spisa koje su oni zaveli s brojem spisa koje nalazimo danas (tablica 1).

Poduhvatima dubrovačkih dragomana iz 80-ih godina pripada i nedovršeno inventariziranje *arza* - predstavki, *hudžeta* (tur. *hüccet*) - sudskih rješenja, *bujrudija* (tur. *buyrultu*) - ukaza beglerbega i sandžakbega, u trima rukopisnim knjigama pod nazivima

1) *Indice degl'Arzi* - Na 47 stranica kratko je opisano 268 predstavki.⁴⁶

Primjer: c. 24, no. 128: *Arzo degl' Emini per il fatto del noto Turco, che parti dai Lazzaretti col noto Oglio, senza fare la Contumaccia, Egira: 1189 (1776).*

2) *Indice dei Hoggetti* - Na 70 stranica kratko je opisano 348 sudskih rješenja.⁴⁷

Primjer: c 41, no. 188: *Hoggetto del Cadi di Constantinopoli per la liberazione d'un Schiavo per nome Ivan. Egira: 1001 (1593).*

⁴⁴ *Privilegia*, sv. 2: 1115 stranica, završena 1784.

⁴⁵ *Privilegia*, sv. 3: 256 stranica, završena 1785.

⁴⁶ *Privilegia*, sv. 29.

⁴⁷ *Privilegia*, sv. 30.

Tablica 1. Broj i signatura sultanskih spisa registriranih u 18. stoljeću i danas.

Sultan	Broj sultanskih spisa		Signature sultanskih spisa danas (fond <i>Acta et Diplomata</i> , 7/2.1.)
	prema inventarima iz 18. st.	danas	
Mehmet II. (1451/81)	3	22	sv. 1, br.1/ sv. 1, br. 22
Bajazit II. (1481/ 1512)	31	68	sv. 1, br. 23/ sv. 2, br. 90
Selim I. (1512/20)	24	22	sv. 2, br. 91/ sv. 3, br. 112
Sulejman I. (1520/66)	85	128	sv. 3, br. 113/ sv. 5, br. 240
Selim II. (1566/74)	29	59	sv. 5, br. 241/ sv. 6, br. 299
Murat III. (1574/95)	60	118	sv. 6, br. 300/ sv. 9, br. 417
Mehmet III. (1595/ 1603)	32	97	sv. 9, br. 418/ sv. 11, br. 514
Ahmet I.(1603/17)	44	129	sv. 11, br. 515/ sv. 13, br. 643
Mustafa I. (1617/18)	2	6	sv. 13, br. 644/ sv. 13, br. 649
Osman II. (1618/22)	31	57	sv. 13, br. 650/ sv. 15, br.706
Mustafa I. (1622/23)	18	17	sv. 15, br. 707/ sv. 15, br. 723
Murat IV. (1623/40)	88	202	sv. 15, br. 724/ sv. 19, br. 925
Ibrahim (1640/48)	65	94	sv. 19, br. 926/ sv. 21, br. 1019
Mehmet IV. (1648/87)	255	319	sv. 21, br.1020/ sv. 33, br. 1338
Sulejman II. (1687/91)	-	3	sv. 33, br. 1339/ sv. 33, br. 1341
Ahmet II. (1691/95)	4	2	sv. 33, br. 1342/ sv. 33, br. 1343
Mustafa II. (1695/ 1703)	8	15	sv. 33, br.1344/ sv. 34, br. 1358
Ahmet III. (1703/30)	86	97	sv. 34, br. 1359/ sv. 38, br. 1455
Mahmut I. (1730/54)	73	101	sv. 38, br. 1456/ sv. 43, br. 1556
Osman III. (1754/57)	27	30	sv. 43, br. 1557/ sv. 45, br.1586
Mustafa III. (1757/74)	70	193	sv. 45, br. 1587/ sv. 53, br. 1779
Abdulhamit I. (1774/89)	58	154	sv. 53, br. 1780/ sv. 58, br. 1933
Selim III. (1789/ 1807)	-	57	sv. 58, br. 1934/ sv. 60, br. 1990

3) *L'indice delle Buiuruldi de' Passe di Bossina* - Na 34 stranice obrađeno je 159 ukaza bosanskih beglerbega.⁴⁸

Primjer: c. 33, no. 53: *Buiurulti di Hagi Salih Passa ad istanza del Signore Giovanni Biagio di Caboga, perche il Signore Clemente Menze Gentiluomo Raguseo andando all'aque..., Eg. 1204 (1790).*

Na red nisu uspjeli doći *ilami* - sudski izvještaji, druge, manje zastupljene vrste osmanskih spisa ni mnogobrojna pisma koja su osmanski dostojanstvenici, od velikog vezira do lokalnih hercegovačkih vlasti, upućivali Dubrovčanima.

Lettere scritte in lingua turca još je jedno pomagalo koje su sastavili dubrovački dragomani. Riječ je o knjizi s uzorcima pisama na osmanskom jeziku, kojima su se dubrovačke vlasti obraćale raznim osmanskim dostojanstvenicima u raznim prigodama i u vezi raznih pitanja i problema. Tu su i uzorci vjerodajnica poklisara harača te pisama velikog vezira marokanskom sultanu, a na koncu i nekoliko pisama francuskih vlasti u Dubrovniku bosansko-hercegovačkim vlastima, među kojima nalazimo i jedno Marmontovo pismo.⁴⁹

Nadalje, u četiri rukopisne knjige, koje su nazvali *Copia Lettere*,⁵⁰ dubrovački dragomani zapisivali su pisma vlade bosanskim vrhovnim i nižim vlastima od 1729. do 1782. godine, većim dijelom na hrvatskom, a manjim na talijanskome jeziku. Pretpostavljamo da je riječ o predlošcima koje su prevodili na osmanski jezik. Od 1729. do 1752. te je knjige vodio najbolji dragoman Dubrovačke Republike Miho Zarini, čiji rad prepoznajemo po karakterističnom i vrlo urednom rukopisu.

Čini se da su Turskoj kancelariji pripadala i dva sveska *Dona Turcarum*, 1566-1667., u koje su upisivani darovi obližnjih osmanskih lokalnih vlasti dubrovačkoj vladi, uglavnom grla stoke, sir i maslac, te uzvratni darovi vlade, uglavnom gotovina. Zapravo je bila riječ o svojevrsnoj trgovini, koja se vodila pod imenom uzajamnog darivanja. Zabilježeni su i darovi kojima su se uzajamno darivali dubrovački poklisari i viši osmanski dostojanstvenici.⁵¹

⁴⁸ *Privilegia*, sv. 28b.

⁴⁹ *Privilegia*, sv. 32. O ovoj knjizi te o opisanim inventarima vidi i: F. Efendić, »Dragomani i turska kancelarija u Dubrovniku.«: 9, 10; Derviš M. Korkut, »Nešto o turskim dokumentima arhiva dubrovačkog.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 40/2 (1928): 146-149.

⁵⁰ *Copia Lettere diverse (di Turchia)*, serija 27.7., sv. 2-5 (DAD).

⁵¹ *Dona Turcarum*, serija 41a, sv. 1, 2 (DAD). Godine 1833. privremeni djelatnik arhiva Tomo Tromba navodi sveske *Dona Turcarum* kao sastavni dio registara osmanskih spisa (*Stariji i noviji inventari i popisi Historijskog arhiva u Dubrovniku*, sv. A, br. 5c, str. 9, DAD).

Na koncu, u Turskoj kancelariji postojala je priručna knjižnica koja se stalno nadopunjavala kupovinom novih knjiga, udžbenika i rječnika, ili ispisivanjem njihovih prijepisa, i to prema sugestijama dragomana, studenata osmanskoga jezika i njihovih učitelja. Kupovinu knjiga odobravala je i plaćala dubrovačka vlada.⁵² Na primjer, po nalogu Senata iz 1797. godine, Nikola Radelja kupio je knjige vrijedne 50 perpera za potrebe Kancelarije.⁵³ Priručna literatura koja se kupovala najčešće se spominje kao “knjige”, međutim, katkad se ipak navodi o kojim se knjigama radi: *Kamus*⁵⁴ *Achten*,⁵⁵ *Humajun Name*,⁵⁶ *Giulistan*,⁵⁷ *Inscia o siano libri su lettere*,⁵⁸ gramatika poljskog orijentalista Meninskog i njegov višezječni rječnik (turski, arapski, perzijski, latinski, njemački, talijanski, francuski, poljski) u tri goleme toma, tiskani 1680. godine u Beču.⁵⁹

Dragomani i “mladići jezika” nosili su knjige sa sobom kad su odlazili u poslanstva i morali su ih dobro čuvati. Posebno pažljivo čuvane su gramatika i rječnici Meninskog, koji su smatrani temeljnim i neophodnim pomagalicama.⁶⁰ Računalo se da zapremaju pola konjskog tovara (konjski tovar težio je 100 oka, odnosno oko 128 kilograma).⁶¹ Dakako, pazilo se da u Dubrovniku uvijek ostane dovoljan broj knjiga i rječnika neophodnih za normalan rad kancelarije.⁶²

Godine 1775. dubrovačke vlasti otkupile su privatnu knjižnicu dragomana Miha Zarinija, koji je umro 1765.⁶³ Knjige je procijenio i (površno) popisao Ivan Mrgić:⁶⁴

⁵² *Let. Lev.* sv. 34, f. 162v (godina 1582); sv. 43, f. 73v (1617), f. 156, 157 (1619); sv. 66, f. 244v (1702); sv. 71, f. 88 (1722); sv. 72, f. 25v (1726); sv. 77, f. 222 (1754); sv. 88, f. 243 (1767); sv. 90, f. 51 (1769); sv. 92, f. 156 (1771); sv. 94, f. 71, 71v (1773); *Cons. Rog.* sv. 69, f. 260v (1588); sv. 182, f. 218v (1773); sv. 195, f. 124v (1787); sv. 204, f. 2 (1797).

⁵³ *Cons. Rog.* sv. 204, f. 2; *Detta*, 87, f. 120v.

⁵⁴ *Tur. kamus*: rječnik.

⁵⁵ *Let. Lev.* sv. 43, f.157. Najvjerojatnije se radi o arapsko-turskom rječniku *Lugat-i Ahtarî*, autora Muslihuiddina Mustafe ibn Šamsuddina Quarahisarîja (umro 1560. godine).

⁵⁶ Turska prerada knjige *Kalila i Dimna*.

⁵⁷ *Ružičnjak*, djelo najvećeg perzijskog didaktičkog pjesnika Sadija 1184-1291, mješavina poezije i proze (Šejh Sadi Širazi, *Đulistan*, preveo Salih A. Trako. Sarajevo, 1989; Fehim Bajraktarević, *Pregled istorije persijske književnosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1979: 50-53).

⁵⁸ *Tur. inša*: priručnik o krasopisu; zbirka uzoraka za pisanje pisama.

⁵⁹ *Let. Lev.* sv. 71, f. 88.

⁶⁰ *Let. Lev.* sv. 92, f. 156; sv. 94, f. 71, 71v; 97, f. 70; sv. 109, f. 40v.

⁶¹ *Cons. Rog.* sv. 184, f. 28.

⁶² *Let. Lev.* sv. 97, f. 70.

⁶³ *Cons. Rog.* sv. 184, f. 25v.

⁶⁴ *Acta et Diplomata* 18 stoljeće (dalje: AD 18), serija 76, sv. 3190, br. 276 (DAD).

1. *Meninski con la Gramatica*
2. *Lettere Imperiali*
3. *Istoria Turca in due Tomi Stampati*
4. *Poema Persiano*
5. *Poema Turco*
6. *Lettere Diverse*
7. *Istoria Persiana*
8. *Ghiulistani due in Persiano*⁶⁵
9. *Gramatica Araba*
10. *Libro di Consigli Persiano*
11. *Geografia Libri due Stampati*
12. *Gramatica in Arabo Stampata*
13. *Fiori Gramaticali Stampato Libro*
14. *Vocabolario (mancano due altri Tomi Stampati)*
15. *Fabrica della Lingua Stampata*
16. *Gramatica Turco Francese Stampata*
17. *Istoria in Turco Stampata*
18. *Istoria in Turco Stampata*
19. *Bostan Libro*⁶⁶
20. *Istoria dei Poeti*
21. *Libro Astronomica*
22. *Dictionaretto*
23. *Sciahidi Turco e Persiano*⁶⁷
24. *Versi in Turco*
25. *Istoria in Arabo*

⁶⁵ Spomenuti Sadijev *Dulistan*.

⁶⁶ *Uz Dulistan, Bostan* (voćnjak) je najpoznatije djelo perzijskog pjesnika Sadija (F. Bajraktarević, *Pregled istorije persijske književnosti*: 50-53).

⁶⁷ Tursko-perzijski rječnik u stihu, popularno nazvan *Šahidija*. Autor je Šahidi-dede (1470-1550). Muhamed Ždralović, »Šahidija u Bosni (Šahidija u arabičkim rukopisima Bošnjaka).« *Behar* 60/61 (2002/XI): 32-36.

Od kojih se sve knjiga sastojala priručna knjižnica Turske kancelarije pred kraj Dubrovačke Republike doznajemo iz popisa primjeraka koje su austrijske vlasti 1833. godine odnijele u Beč. Kad uspoređujemo Zarinijeve knjige s popisom koji slijedi, moglo bi se reći da one uopće ili dijelom nisu bile uvrštene u priručnu knjižnicu. U svakom slučaju, i njegove knjige i knjige iz knjižnice govore o širokom zanimanju dubrovačkih dragomana za orijentalnu kulturu:

Rukopisne knjige:

1. *Manoscritto in Idioma Turco, detto Humajun Name*
2. *Libro Manoscritto di Poesie Persiane*
3. *Poesie Persiane intitolate Divano di Baki Efendi*⁶⁸
4. *Poesie Persiane sopra presaggi differenti*
5. *Manoscritto in Idioma Persiano di Prosa e Poesia*
6. *Manoscritto di Racconti Storici in Prosa e Poesie in Turco e Persiano*
7. *Manoscritto di Racconti in Prosa Persiana*
8. *Manoscritto d'un Formulario di Lettere ed altri scritti ufficiosi in Idioma Turco, detto Inscia*⁶⁹
9. *Manoscritto di Racconti Istorici in Idioma Turco*
10. *Manoscritto di Racconti Istorici in Idioma Turco*
11. *Manoscritto di Salmi in Lingua araba*
12. *Regole di Sintassi araba*
13. *Regole gramaticali arabe*
14. *Manoscritto di alcune Poesie Persiane*
15. *Manoscritto di versi Turchi ed Arabi*
16. *Manoscritto di Poesie Persiane di Hafiz*⁷⁰
17. *Sintassi araba detta Avamil*
18. *Manoscritto di Vocaboli Arabi e Persiani*
19. *Vocabolario Manoscritto di vocaboli Persico Italiani*
20. *Poesie Persiane*

⁶⁸ Baki-efendi poznati je osmanski liričar 16. stoljeća.

⁶⁹ Spomenuti priručnik o krasopisu.

⁷⁰ Hafiz - najveći perzijski lirski pjesnik (1304/77).

21. *Manoscritto di Racconti in Lingua Turca e Poesie Persiane*
22. *Manoscritto di Poesie Persiane*
23. *Dizionario Manoscritto di alcuni nomi e Frasi Turchi*
24. *Manoscritto di alcuni vocaboli e Frasi Turchi*
25. *Manoscritto di alcuni Racconti in Idioma Turco*
26. *Manoscritto in Idioma Persiano, intitolato Kiulustan (Đulistan, op. a.)*
27. *Formulario di vari Documenti giuridici in lingua Turca*
28. *Manoscritto di Racconti Istorici in Idioma Turco*
29. *Vocaboli e Frasi Arabe e Persiane dette Kiulustan⁷¹*
30. *Manoscritto in Idioma Persiano intitolato Kiulustan in Versi*
31. *Formulario di alcuni Scritti Turchi, usati sotto l'Eccelsa Repubblica e copie di varie scritture Turche e Complimenti*
32. *Formulario di Lettere e di vari scritti Uffiziosi in Idioma Turco*
33. *Manoscritto Arabo di Storia Orientale sopra diversi Popoli*
34. *Manoscritto in Idioma arabo di Massime morali Cristiane del Padre Marco Francese, Procuratore generale di Terra Santa*
35. *Salmi in Idioma Arabo*
36. *Manoscritto Perisano Storico di Firuz Sciah*
37. *Alcune Traduzioni de Turco*
38. *Regole gramaticali della Lingua Turca*

Tiskane knjige:

1. *Jacobi Golii Lexicon Arabico-Latinum⁷²*
2. *Lexicon Heptaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Samaritanum, Aethiopicum, Arabicum conjunctim et Persicum separatim*
3. *Grammatica Turcica, Francisci _ Meninski*
4. *Annali Ecclesiastici del Cardinale Baronio in Lingua araba*
5. *Vocabolario Italiano Turchesco (3 lund)*

⁷¹ U doslovnom prijevodu: "rječnik *Đulistana*", to jest riječi i fraze iz *Đulistana*.

⁷² Riječ je o Jacobusu Goliosu.

6. *Storia di querre degli Ottomani e Geografia in Turco*
7. *Libro stampato in Idioma arabo sulle dottrine Greco - Scismatiche*
8. *Fiori grammaticali della lingua Araba*
9. *Sintassi della costruzione araba*
10. *Libro Arabo sopra Materie Ecclesiastiche*
11. *Libro di Silvestro, Patriarca d'Antiochia, greso - scismatico contro il Dogma Latino - Catholico*
12. *Liber de imitatione Christi, authore Thoma de Kempis, tradotto in Idioma Arabo*⁷³

Vrlo je mnogo podataka koji govore brižljivom čuvanju arhivskog gradiva i njegovom restauriranju. Primjerice, prvi podaci o knjigovežama, koji su obavljali i restauratorske radove, potječu iz sredine 15. stoljeća, no sigurno je da ih je bilo i ranije.⁷⁴ Što se tiče arhiva Turske kancelarije, najviše je podataka iz 18. stoljeća.

Dubrovački Židovi kao državni knjižari, među kojima se posebno ističu Moše Fermi, Vital, Baruh i Solomon Vitali, opskrbljivali su sve državne urede u Kneževu dvoru papirom i knjigama za pisanje, te restaurirali oštećene knjige i spise u razdoblju od konca 17. stoljeća do 80-ih godina 18. stoljeća. Tada je u Dubrovniku pokrenuta prva tiskara, pa su poslove opskrbe državnih ureda papirom preuzeli dubrovački tiskari Occhi i Trevisan.⁷⁵ Židovskim knjižarima i dalje su povjeravani poslovi restauracije,⁷⁶ i to do 1805. godine, kada ih je preuzeo tiskar Martecchini.⁷⁷

Što se tiče Turske kancelarije, poznato je da je Moše Fermi 1730. godine restaurirao više *fermana* (sultanskih naređenja). Osim toga, tijekom 18. stoljeća Fermi i Vitali pravili su knjige za potrebe Turske kancelarije: npr. knjigu za prijepise pisama (*copia lettere*, 1729), jednu knjigu bez posebnog opisa (1730), knjižicu s indeksom (1730), dvije knjige s indeksima (1747), knjigu "veću nego što je uobičajeno" (1761), knjigu za fermene (1767).⁷⁸

⁷³ *Catalogo dei libri stampati e manoscritti in lingue orientali esistenti nell' antico Archivio Politico* (DAD).

⁷⁴ Z. Šundrica, »Kako je nastala i kako je sačuvana bogata arhivska građa Dubrovačkog arhiva.«: 28.

⁷⁵ *Detta*, sv. 83, f. 190; sv. 84, f. 40.

⁷⁶ *Detta*, sv. 89, f. 118v, 247v.

⁷⁷ *Detta*, sv. 90, f. 38v.

⁷⁸ *Detta*, sv. 36, f. 9v; sv. 37, f. 6v; sv. 55, f. 24v; sv. 68, f. 33; sv. 72, f. 2v.

Turska kancelarija redovito je opskrbljivana raznim vrstama papira, poput *carta imperiale*, *carta reale* (dvostruko jeftiniji od prvog navedenog), potom *carta per scrivere*, *carta turchescha*.⁷⁹ Korištene su i *carta imperiale liscia* (glatka) i *carta reale liscia*, s tim da su poslove izgladivanja (*lisciare*) po potrebi i po narudžbi obavljali Fermi i Vitali.⁸⁰

Kancelarija je redovito opskrbljivana i svijećama, perima, tintarnicama (u nekoliko navrata spominju se “olovna tintarnica” i “turska tintarnica”) i tintom, užetom, kalendarima, španjolskim voskom, džepnim nožićima (*temperinima*), te žigovima različitih veličina, uključujući *muhure*, osmanske žigove koje su vjerojatno imali svi dragomani.⁸¹

Vrlo često spominju se daščice (*tavolette*), koje su služile za zaštitu pisama upućivanih osmanskim vlastima. Za “zatvaranje” (*chiudere*, *serrare*) jednog pisma koristile su se dvije takve daščice, a za zaštitu od vlage služile su nepro- močive tkanine.⁸²

Izgleda da je dio osmanskih spisa (uglavnom sultanski spisi) koji su stizali u Kancelariju bio zarolan, a dio presavijen. Dragomani su svaki takav spis umotavali u komad papira,⁸³ na koji bi ispisali kratku registru. Dandas je sačuvano vrlo mnogo takvih omota koji stoje izravnani, kao dodatak također izravnanom pripadajućem spisu. Nije poznato kada su se osmanski spisi počeli ravnati, no sigurno se to nije događalo u vrijeme Republike.

Zasad nije precizno utvrđeno u kojoj se prostoriji Kneževa dvora nalazila Turska kancelarija. Za razliku od njezina položaja, arhivski izvori otkrivaju nam djeliće unutrašnjeg izgleda tijekom 17. i 18. stoljeća. Naprimjer, znamo da ju je krasila slika neimenovana dragomana na poslu, kojega je 1692. naslikao neimenovani slikar, te slika sv. Vlaha, na kojoj su popravke izvršene 1730. godine.⁸⁴

⁷⁹ Npr. *Detta*, sv. 20, f. 77; sv. 22, f. 7v; sv. 26, f. 4v; sv. 31, f. 11v; sv. 47, f. 11.

⁸⁰ *Detta*, sv. 24, f. 23v, 93v; sv. 25, f. 18v, 80v, 113; sv. 27, f. 3v; sv. 38, f. 7, 9; sv. 69, f. 24.

⁸¹ *Detta*, sv. 5, f. 5; sv. 20, f. 173; sv. 25, f. 53; sv. 36, f. 5v, 15; sv. 38, f. 5; sv. 41, f. 1v; sv. 43, f. 11; sv. 45, 11v; sv. 68, f. 9, 17v, 22, 28v; sv. 69, f. 3v; sv. 70, f. 5v, 33v; sv. 71, f. 1v, 4v, 11; sv. 87, f. 220v; sv. 89, f. 128.

⁸² *Detta*, sv. 19, f. 39v; sv. 20, f. 76v; sv. 35, f. 15; sv. 45, f. 3, 24v; sv. 64, f. 21; sv. 69, f. 14; sv. 75, f. 8v, 11v, 16; sv. 83, f. 69.

⁸³ *Detta*, sv. 89, f. 143; godine 1802. djelatnici Kancelarije tražili su papir za umatanje turskih spisa (*carta reale per involgere lettere turche*).

⁸⁴ *Detta*, sv. 20, f. 90; sv. 37, f. 5v.

Postoji i više podataka o raznim popravcima u Kancelariji, koji se uglavnom tiču prozora (bilo ih je dva ili više) i namještaja. Prozori kancelarije (stakla, okviri i rešetke) popravljani su u više navrata, 1691. godine, potom 1721, 1732, 1740, 1747. i 1753. Veliki stol i klupe s naslonima popravljani su ili pak napravljeni 1691. Jedan ormar popravljen je 1693. Godine 1730. obojena su dva ormara, klupa i vrata, te napravljeno nekoliko *cartella* za spise, 1784. napravljen je novi ormar i dva nova stolića, a popravljani su stari ormari. Godine 1786. napravljen je novi ormar za knjige.⁸⁵

Izneseni podaci prilično jasno govore o brizi vlasti za očuvanje, sređivanje, klasificiranje, popisivanje i restauriranje. Osim toga, postojalo je još nekoliko pravila. Osmanske spise iz Kancelarije su iznosile samo službene osobe, dubrovački poklisari, e da bi ih mogli predočiti na Porti ili pokrajinskim osmanskim dvorovima. Prije iznošenja morali su potpisati zadužnicu. Nakon povratka u Dubrovnik i povrata spisa u Kancelariju dobivali su razrješnicu, koja je bila jedan od bitnijih uvjeta za službeno zaključivanje njihova poslanstva, o kojemu se odlučivalo u Senatu.⁸⁶

Postoji i više ocjena o dubrovačkom arhivu koje su iznijeli razni diplomati i stručnjaci za trajanja Republike i poslije. Godine 1766., tada bivši francuski konzul u Dubrovnik Le Maire napisao je izvješće *O Dubrovniku i Dubrovčanima*. Riječ je o snopu otrovnih strelica koje je usmjerio na Republiku secirajući sve pore njena društva, uređenja, politike, gospodarstva, pomorstva, običaja i kulture. No, za dubrovački je arhiv kazao da je jedan od najstarijih i najbolje uređenih u Europi (*Les archives de ville sont peut-être celles de toute l' Europe, qui se sont le mieux conservées et qui remontent le plus haut*).⁸⁷ Josip Đelčić, upravitelj arhiva od 1885. godine, zapisao je: "Kazaše mi, da je sveučilišni profesor Marko Dvoržak govorio u Beču 'Mi u Dubrovniku imamo najbolji arhiv u Monarhiji', i time je tek opetovao što su prije 20 godina rekli Beker i Rački."⁸⁸ Na koncu, Jovan Perović, arhivist iz 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća, ocijenio je stanje arhiva u doba Republike na sljedeći način: "U njemu se bolje no igdje drugo može ipak upoznati red, tačnost, strogost... Arhiv je

⁸⁵ *Detta*, sv. 20, f. 72, 96v; sv. 28, f. 2v; sv. 36, f. 7; sv. 37, f. 5v; sv. 39, f. 1; sv. 47, f. 27; sv. 53, f. 27v; sv. 62, f. 7; sv. 83, f. 163v; *Cons. Min.* sv. 107, f. 204.

⁸⁶ Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 2003: 35, 242; F. Efendić, »Dragomani i turska kancelarija u Dubrovniku.«: 11.

⁸⁷ Stjepan Ćosić, »Prinos poznavanju tajništva i arhiva Dubrovačke Republike.«: 133; Natko Nodilo, »Prvi ljetopisci dubrovački.«: *Rad JAZU* 65 (1883): 112.

⁸⁸ Josip Gelčić (!), »Dubrovački arhiv.« *Glasnik Zemaljskog muzeja* 22/4 (1910): 544.

bio najveća riznica političkih tradicija i amaneta, pravo svetište, koje se čuvalo i pazilo kao velika dragocjenost.”⁸⁹

O pažnji koju su dubrovačke vlasti posvećivale arhivskom gradivu svjedoči i niz drugih podataka podrijetlom iz samog tog arhivskog gradiva: mnogo je odluka dubrovačkih vijeća koje od 14. stoljeća do sloma Republike posredno ili neposredno govore o njegovoj zaštiti. Sažeto rečeno, vlasti su pristup arhivskom gradivu dopuštale državnim službenicima i osobama koje dolaze po potrebi službe, a branile svim drugim osobama bilo kojeg staleža i položaja. Službenicima Tajništva i Notarije posebno je naglašavano da stranke ne smiju registre uzimati u ruke. Nijedan službenik nije smio iznijeti registar iz kancelarije bez potpisanog reversa. Kao što je već rečeno, oštećene knjige i spise restaurirale su stručne osobe, a promptno prepisivanje bilo je još jedan način spašavanja nastradalog gradiva: jedne noći 1777. godine, nekim neobjašnjivim slučajem psi su rastrgali registar serije *Diversa de Foris* za 1776. Već sutradan ujutro Malo je vijeće donijelo odluku da sve ugovore koji su se nalazili u rastrganoj knjizi u novi registar prepisu kancelari koji su sastavili ugovore i da na početku registra označe da je riječ o prijepisu, a da se preostali rastrgani listovi sačuvaju. Taj registar do danas je sačuvan. O brizi za arhivsko gradivo vjerojatno najzvučnije svjedoči rješavanje slučajeva krađa i kažnjavanje kradljivaca. U takvim slučajevima, vlasti bi prvo naredile da se s javne luže izviche proglas, a u nekoliko navrata su imenovalе posebno vijeće od nekoliko plemića koji su bili dužni pronaći kradljivca. U svim javnim proglasima bitna je bila novčana nagrada prokazivačima kradljivca, koja je u 16. stoljeću dosegla iznos od čak 1000 zlatnika, uz jamstvo da će prokazivač biti držan u tajnosti. A kakve su bile kazne za kradljivce, govori sljedeći primjer: 1576. godine stanoviti Nikola Rofe osuđen je na smrt i pogubljen zbog krađe dvaju registara.⁹⁰

Za trajanja Republike bilo je i nesretnih događaja koji su u nekoliko navrata ozbiljno ugrozili arhiv: stradao je u požarima (1296, 1610, 1667), eksplozijama baruta (1463) i potresima (1520, 1667).⁹¹

No, nakon sloma Republike 1808. nastalo je za arhiv uistinu vrijeme rasula.

⁸⁹ Jovan Perović, »Arhiv stare Republike u Dubrovniku pod Francuzima i Austrijom.« *Zetski glasnik* 751 (19.11.1938).

⁹⁰ Z. Šundrica, »Kako je nastala i kako je sačuvana bogata arhivska građa Dubrovačkog arhiva.«: 33-34.

⁹¹ Z. Šundrica, »Kako je nastala i kako je sačuvana bogata arhivska građa Dubrovačkog arhiva.«: 34-35.

Pitanje sudbine spisa Turske kancelarije iz tog vremena gotovo je nerazdruživo vezano uz sudbinu ostalih spisa Dubrovačkog arhiva. Iako dio gradiva sada već gotovo 190 godina fizički izbiva iz Dubrovnika, tijekom tog dugog vremena sačuvala se svijest o cjelini gradiva, kao i svijest o sudbini koja ga je kao cjelinu pogodila. Upravo ta svijest bila je razlogom što se tijekom tog vremena dobrim dijelom sačuvala dokumentacija o odnosu francuskih i austrijskih vlasti prema arhivskom gradivu, o njegovu pljačkanju i uništavanju, o pokušajima da se arhivski spisi zadrže u Dubrovniku, o odnošenju spisa u Beč, te o pokušajima da se vrate u Dubrovnik. Tu vrijednu dokumentaciju, koju možemo nazvati i *Arhivom Dubrovačkog arhiva*, proteklih su godina pronašli, izdvojili i prikupili djelatnici Državnog arhiva u Dubrovniku, arhivist Nikša Selmani i voditelj arhiva Republike Zoran Perović, te tako otvorili mogućnost za rekonstrukciju sudbine osmanskih spisa od sloma Republike do danas. Na putu rekonstrukcije pojavio se čitav niz teškoća, počevši od toga da gradivo koje je odneseno u Beč tom prigodom nije bilo dovoljno kvalitetno inventarizirano, do činjenice da se ono (u Beču i Beogradu), strukturalno gledano, reorganiziralo i da u pojedinim slučajevima nije bilo moguće rekonstruirati taj novonametnuti red. Kako je naš pokušaj rekonstrukcije napredovao, pokazalo se da je postojao i dio gradiva koji je u doslovnom smislu riječi pokraden, te dio koji je odnesen u Beč i Beograd bez ikakve evidencije o tome.

Zbog navedenih teškoća, našu rekonstrukciju sudbine osmanskih spisa nakon sloma Republike smatramo otvorenom za nadopune.

Vrijeme rasula

Preuzevši vlast, i prostore Kneževa dvora, francuske vlasti odlučile su isprazniti Tursku kancelariju, te su prije toga vrlo površno popisale spise, knjige i ostale stvari koje su iz nje namjeravale odnijeti:

1. *Tous les firmans arrêtés et Commandements des Sultans concernant la cij (?) devant République de Raguse à commencer de Mahmet II jusqu'à Selim III contenus dans différents casses de l'armoire situé à la droite en entrant* (svi fermani od sultana Mehmeda II. (1451/81) do Selima III. (1789/1807) smješteni u više pretinaca u ormaru desno od vrata).

2. *Tous les papiers contenus et de tailles dans le Catalogue imprimé doublement suspendu à l'armoire vis à vis de la Porte d'entrée concernant toute*

la correspondance generale (ako se izraz *toute la correspondance generale* odnosi na arhiv Turske kancelarije, onda je postojala neka vrsta generalnog kataloga osmanskih spisa, koji danas ne nalazimo, op. a.)

3. *Une copie du Dictionnaire Meninski en trois volumes et une grammaire du même auteur* (jedan primjerak rječnika Meninskog u tri toma i gramatika istog autora).

4. *Douze volumes manuscrits contenant les traductions des Firmans et lettres Turques* (dvanaest rukopisnih knjiga prijevoda fermana i turskih pisama).

5. *Différents papiers contenus dans un tiroir de la bibliothèque Turque située à la gauche en entrant relatifs aux matières des Lazarets de Raguse* (različiti dokumenti o Lazaretima u jednoj ladici u biblioteci lijevo od vrata).

6. *Différents Laisses des traductions de la correspondance faite par la République* (različiti ulomci prijevoda dubrovačkih pisama osmanskim vlastima).

7. *Vingt petits Volumes imprimés et manuscrits regardants des Compositions Turques* (dvadeset manjih tiskanih i rukopisnih knjiga - raznih priručnika i udžbenika).

8. *Un cachet d'argent de la République* (jedan srebrni žig Republike).

9. *Une caisse à la droite en entrant sous une voûte contenant les papiers et lettres souviennes (?) et trois vieux livres* (jedna škrinja desno od ulaza ispod jednog svoda, s dokumentima i pismima... i tri stare knjige).⁹²

Turska kancelarija je ispražnjena, a spisi i knjige potrpani u devet velikih ormara i petnaest ladica u prostoriji Tajništva bivše Republike. O tome je pisalo više autora, a najiscrpniji opis dao je Jovan Perović, arhivist Dubrovačkog arhiva 1925/40., koji je u to vrijeme proučavao sudbinu arhivskih spisa nakon sloma Republike. O sudbini Turske kancelarije i osmanskih spisa zapisao je: "Pod francuskom vladavinom propali su nadasve mnogi dragocjeni turski dokumenti. Pod republikom ove su spise čuvali javni dragomani u naročitoj sobi nazvanoj *segretarija turska*. Tu su sobu Francuzi bili upotrijebili u druge svrhe. Ispražnjujući istu i prenoseći u neredu isprevtane turske dokumente, toliko su bili nepažljivi i nehajni, da je za njima svak, ko god je htio, odnosio bez zapreke po basamacima popadale razne dokumente. Tako su

⁹² S. Ćosić, »Prinos poznavanju tajništva i arhiva Dubrovačke Republike.«: 135, 141.

propale čitave serije fermana, atlama (*ahdnama*, op. a.), hatišerifa, hudžeta i drugih raznih turskih dokumenata...”⁹³

Francuske vlasti su cjelinu arhiva Republike podijelile na “sudski” i “politički arhiv”, kojemu su pripali osmanski spisi. “Sudskom arhivu” posvetile su nešto pažnje, i to zbog tekućih potreba novoustrojenog Prizivnog suda prve instance i Trgovačkog suda (1811). Spisi “političkog arhiva”, pak, bili su zbijeni u prostoriji bivšeg Tajništva, razbacani po tlu, strpani u ormare, škrinje i ladice, tako da se nije mogao naći nijedan određeni potreban dokument.⁹⁴ Osmanski dokumenti zasigurno, a vjerojatno i drugi, pogotovo iz “političkog arhiva”, na ovaj su način izgubili svaku vezu s inventarima iz vremena Republike i pretvorili se u hrpe papira bez identiteta i dokaza postojanja.

Francuske vlasti povukle su se iz Dubrovnika 1814. godine, a nastupile su austrijske. Moglo se pretpostaviti da će gradivo dubrovačkog arhiva ubrzo privući njihovu pozornost, tim više što je Metternich stalno isticao da Tajni državni, dvorski i kućni arhiv u Beču treba formirati kao centralnu instituciju za sve isprave koje su važne za povijest i interese države. Uostalom, odavno je bila znana težnja bečkog dvora da sve važnije državno-pravne akte sa stečenih područja koncentrira u tom arhivu.

Apsurdna je činjenica da je austrijski interes za dubrovački arhiv nehotice pobudio Dubrovčanin Luka Ćurlica, kada je 1816. godine zatražio posao arhivara. Budući da je “sudski arhiv” odvojen od “političkog arhiva” još u vrijeme francuske vlasti, te je prvi povjeren Sudu prve instancije, a drugi okružnom poglavarstvu, okružni poglavar Locella smatrao je: “da je zapošljavanje posebnog arhivara suvišan trošak. Ipak, s obzirom da je politički arhiv ispremiješan i neuredno pohranjen, a za to su odgovorni Francuzi, ipak treba uzeti stručnu osobu koja će ga srediti.” Tako je Luka Ćurlica dobio privremeni posao na uređenju političkog arhiva. Radio je nepunu godinu dana, te 1. ožujka 1817.

⁹³ Perović je detaljno istražio zbivanja u arhivu tijekom vladavine Francuza i Austrijanaca do konca 30-ih godina 19. stoljeća, a rezultate je objavio u *Zetskom glasniku* 1938. i 1939. godine, u brojevima 751-753, 758, 759 (1938), 760-763, 768 (1939). Nema sumnje da je svoje spoznaje crpio iz dokumenata izdanih u vrijeme austrijske, a možda i francuske okupacije. Među njima su i dopisivanja okružnog poglavarstva i Vlaha Caboge, vrhovnog inspektora arhiva iz 30-ih godina 19. stoljeća, bivšeg dubrovačkog plemića i suvremenika francuske okupacije. Caboga je u tom dopisivanju iznio detalje o francuskim akcijama u arhivu, kojima je možda i nazočio.

⁹⁴ Opširnije o spisima koji su dodijeljeni novoustrojenim sudskim organima: Bernard Stulli, »Dva pokušaja inventarizacije dubrovačkog arhiva početkom 19. stoljeća.« *Arhivski vjesnik* 11-12 (1968/9): 203-219, 230-247.

godine dovršio sastavljanje *Generalnog kataloga knjiga i dokumenata koji pripadaju arhivu bivšeg državnog tajništva, i drugih ukinutih organa nekadašnje Dubrovačke Republike*, gdje spominje većinu do danas sačuvanih inventara i drugih pomagala. Osmanske spise pronađene u prostoriji Tajništva bivše Republike navodi tek sumarno:

Armadio No. 1

Libri messi in fondo dell'armadio in maniera, che venghi distinto l'uno dall'altro, e sono:

Traduzioni di capitulazioni e fermani turchi - libri 2 (riječ je o *Traduzioni di Capitulazioni e Fermani di Sultan Mehmed, Baiezetto II, Selimo I, Solimano II, Selimo II, Amurate III, Mahomete III, Ahmete I, Mustafa I, Osmano I, Mustafa II, Amurate IV, Ibrahim I, Maomete IV, Solimano III, Ahmete II, Mustafa II, Ahmete III, Mahmud I, Osmano II* i *Traduzioni di Capitulazioni, e Fermani di Sultan Mustafa III, et Abdulhamid*, op. a.)

Registro di comandamenti imperiali - libro 1 (riječ je o *Registro di Comandamenti Imperiali, Hattiscerifi, e Capitulazioni*, op. a.)

Indice dei oggetti - libro 1

Inventario delle scritture turchesche - libro 1

Indice degli arzi - libro 1

Indice delli burujulti de' bassa di Bossina - libro 1

Traduzioni di varie scritture turche - libro 1

Copia lettere turche in illirico - libri 4 (riječ je o *Copia Lettere Diverse Turcarum*, op. a.)

Dona turcarum - libri 2

Più una quantità di libri turchi stampati (danas u austrijskoj Nacionalnoj knjižnici, op. a.)

Armadio S. P. I.

Una quantità di fermani turchi

*Tre casse con dentro scritture turche, e traduzioni*⁹⁵

⁹⁵ B. Stulli, »Dva pokušaja inventarizacije dubrovačkog arhiva početkom 19. stoljeća.«: 252, 253, 259.

Sudeći po Ćurličinu katalogu, rukopisne i tiskane knjige bivše Turske kancelarije nalazile su se u dnu ormara "A". Ćurlica je obuhvatio sve inventare iz Turske kancelarije, koji su do danas sačuvani u Dubrovačkom arhivu, osim što nije uočio knjigu *Materie col'Indice*. S druge strane, knjige *Traduzioni di varie scritture turche*, koju navodi, danas u dubrovačkom arhivu nema i bez sumnje je nepovratno propala. U ormaru "S. P. I." bili su nabacani fermari. U trima kovčezima nalazili su se razni osmanski spisi i njihovi prijevodi. Jedan paket fermara (*un pacco di diversi fermari*) čak je završio u gradivu sudskog arhiva.⁹⁶

Ćurličin katalog predan je Dvorskoj centralnoj organizacionoj komisiji. Već nekoliko mjeseci kasnije, na temelju tog kataloga, određeni su dubrovački arhivski dokumenti koje treba prenijeti u Tajni državni, dvorski i kućni arhiv u Beču. Okružni kapetanat otpremio ih je 6. veljače 1818, zajedno s izvještajem sastavljenim na temelju Ćurličina kataloga, namijenjenim Vladi u Zadru.⁹⁷ Poznato je da djelatnici arhiva 1817. godine nisu uspjeli pronaći sve što su austrijske vlasti zatražile, uključujući i neutvrđeni broj osmanskih spisa.⁹⁸

Carlo Ulysse barun Locella, bio je okružni poglavar u Dubrovniku godina 1816/18. Josip Bersa u svojim poznatim *Dubrovačkim slikama i prilikama* o njemu kaže: "Barun Locella, prvi okružni poglavar u Dubrovniku nije imao smisla za povijesnu vrijednost jednog državnog arhiva; prijateljima, koji su mu dolazili izdaleka u pohode, puštao je da po volji krađu dopise s turskom vladom i šifrirana pisma dubrovačkih poklisara..."⁹⁹ Naime, osmanski spisi zaista su bili Locelli pod rukom: okružno poglavarstvo bilo je smješteno u Kneževu dvoru, a poglavaru je, kao što je rečeno, bio povjeren politički arhiv.

Osim baruna Locelle, još je jedna nevolja u to vrijeme pogodila dubrovačke spise. Bio je to požar koji je izbio u noći s 5. na 6. ožujka 1817. godine u vojnoj pekari i proširio se na arhivska spremišta u Kneževu dvoru. Nije poznato

⁹⁶ B. Stulli, »Dva pokušaja inventarizacije dubrovačkog arhiva početkom 19. stoljeća.«: 231.

⁹⁷ Državni arhiv u Dubrovniku posjeduje original i ovjereni prijepis specifikacije dokumenata iz tadašnjeg Političkog arhiva, koji su bili predani Okružnom kapetanatu u Dubrovniku 22. siječnja 1818, te original i ovjereni prijepis popisa 70 dokumenata sastavljenih u C. kr. Tajnom, Državnom, Dvorskom i Kućnom arhivu u Beču 1833. Prema izvješću dr. Vinka Foretića, 1833. godine bile su napravljene i u Dubrovnik poslane ovjerovljene kopije tih dokumenata (*Spisak dokumenata vezanih za rivendikaciju arhivskog gradiva iz Beča*, DAD).

⁹⁸ B. Stulli, »Dva pokušaja inventarizacije dubrovačkog arhiva početkom 19. stoljeća.«: 219-223. St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda u srednjem veku, I, Izvori i historiografija, knj. I, O izvorima*. Beograd: SAN, 1937: 25, 26.

⁹⁹ Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1941: 73.

koliko je gradiva propalo, ali se navodi da je tijekom požara bilo ispremiješano tako da se narušio red koji je napravio Luka Ćurlica. Vlaho Stulli u svojem dnevniku piše da je požar do podneva uništio kazalište i Vladinu palaču (Knežev dvor), izuzevši nekoliko prizemnih i nadsvodenih prostorija. Dokumenti su tom prigodom zasigurno i otuđivani. Tadašnji ruski konzul u Dubrovniku, Jeremija Gagić, pokušao je kasnije iskoristiti tu činjenicu da opravda otuđenje dviju povelja koje je, gotovo sigurno, izvršio dosta kasnije - 1832. godine. Naime, on je, između ostaloga, prikupljao za Šafarika prijepise dubrovačkih dokumenata i s njim se dopisivao. U to vrijeme u arhivu je radio Đorđe Nikolajević kao stručnjak za ćirilske spise. On je Gagiću dao povelju Kulina bana iz 1189. i hercega Vladislava iz 1480. Da bi objasnio kako je do njih došao, Gagić je u jednom pismu Šafariku napisao: "Poslije požara raznosili su dućandžije materijalisti ostatke izgorjelih papira i zavijali u one robu koju prodaju, i takvim načinom došla su meni u ruke ova dva dokumenta..."¹⁰⁰ Taj dubrovački primjerak povelje Kulina bana danas se nalazi u Sankt Peterburgu.

Što se tiče sudbine osmanskih spisa u tom požaru, nije poznato je li ih, i koliko njih brojem, zahvatila vatra. S priličnom sigurnošću može se ustvrditi da je veći dio tijekom požara prebačen u Sponzu. Prebacivanje osmanskih spisa u Sponzu uskoro će se pokazati pravom srećom u nesreći.

Od 1818. godine do početka 30-ih godina na uređivanju i katalogiziranju arhivskog gradiva radili su Frano Maria Appendini, Baro Bettera, Luka Ćurlica, Nikola Klaić, Petar Stulli, Nikola Šodrnja, Vlaho Budmani, Nikola Grmoljez, Antun Petrov Ljepopili, Baldo Sivrić, fra Inocent Čulić.¹⁰¹ Osmanski spisi ostali su po strani, pa su austrijske vlasti 20-ih godina 19. stoljeća za njihovo sređivanje pokušale angažirati bivše dragomane Dubrovačke Republike Nikolu Radelju i Miha Benića. Oni su se pravdali starošću i bolešću, uz to, Miho Benić živio je na Lopudu. Nevoljko su dolazili i kad ih se povremeno pozivalo da potraže kakav određen osmanski spis. Na primjer, vlasti su ih jednom zvale da potraže dokumente u vezi starih sporova na dubrovačko-osmanskoj granici u blizini primorskih sela Gromače i Osojnika. Radelja je

¹⁰⁰ Vidi: J. Jireček, »Jedan list Vuka Stef. Karadžića i devet listova Jeremije Gagića pokojnomu J. P. Šafaříku.« *Starine JAZU* 14 (1882): 199; J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 73, 74; Stjepan Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808-1848)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1999: 165.

¹⁰¹ J. Perović, »Arhiv stare Republike u Dubrovniku pod Francuzima i Austrijom.«: br. 753, 758.

odvratio da tih spisa nema (oni dandanas postoje u dubrovačkom arhivu, op. a.) i da se on ne može baviti poslom kao što je traženje dokumenata. Teškom ih je mukom pronašao Luka Ćurlica, međutim ni od toga nije bilo velike koristi, jer ih nije imao tko prevesti. Radelja i Beniċ oĉito su potpuno odbili suraĊivati. Nema sumnje da su na takav naĉin namjerno bojkotirali austrijske vlasti. I nisu bili jedini. Opstrukcija je bila posebno naglašena u vrijeme kad su austrijske vlasti izdale novo nareĊenje o oĊnošenju dubrovaĉkih dokumenata u Beĉ.

Naime, 1829. godine direktor Muzeja medalja i drugih starina u Beĉu, Steinbŭchel, raspitivao se "postoji li još uvijek bogati dubrovaĉki arhiv i nemalo se iznenadio kad je dobio pozitivan odgovor". Pregledao je postojeće inventare. Odmah je uoĉio ĉirilske i osmanske sultanske spise kao posebno slastan zalogaj.

Zbog toga je 1831. godine pokrenut posao inventariziranja tih spisa. Za predsjednika komisije za preureĊenje političkog i sudskog arhiva imenovan je Vlaho Filip de Caboga, a samo ureĊenje sudskog arhiva povjereno je Luki Ćurlici i njegovu pomoćniku Filipu de Batisti. Za ĉirilske i osmanske spise trebalo je odrediti stručne osobe. Što se tiĉe sreĊivanja osmanskih spisa, dragomani Radelja i Beniĉ, što se moglo i oĉekivati, nisu napravili nikakav konkretan posao. Za ĉirilske spise našao se već spomenut stručnjak ĐorĊe Nikolajević. Popisao je 277 dokumenata i napravio latiniĉki prijepis, koji će ostati u dubrovaĉkom arhivu. Krišom je napravio i jedan primjerak ĉirilinoĉnog prijepisa za sebe. Budući da nije smio biti razotkriven, zbirka njegovih prijepisa objavljena je 1840. godine u Beogradu pod imenom popa Pavla Karano-Tvrtkoviĉa.¹⁰²

Inaĉe, Nikolajević je zagovarao ideju da se dokumenti ne isporuĉe u Beĉ.

Vodeći sliĉnu politiku, Vlaho Caboga pokušavao je sve što je bilo u njegovoj moći da se originalni ĉirilski i osmanski dokumenti zadrže u Dubrovniku. No, uslijedio je odgovor austrijskih vlasti "da bi se Dubrovĉani trebali osjeĉati osobito zadovoljnima što je nekim spisima njihovog arhiva odobreno mjesto u carskom arhivu, gdje će se mnogo bolje na njih paziti. Uostalom, tamo se ĉuvaju originalni spisi svih austrijskih pokrajina, pa tako i drŭava, nekad mnogo vaŭnijih od Dubrovaĉke Republike, a isto tako nezavisnih, kao što je na primjer bila Mletaĉka Republika. Osim toga, nikada nitko nije prigovarao inicijativi oĊnošenja vaŭnijih dokumenata u Beĉ."

¹⁰² Opšrnije o ĐorĊu Nikolajeviću: Jovan L. Perović, »Gjorgje Nikolajević kao budilac narodnog duha i prvi radenik XIX. vijeka u dubrovaĉkom arhivu.« *Dubrovnik* 11 (1925): 1-2.

I nakon ovakvog odgovora Caboga je i dalje pokušavao. Predlagao je da se u Beč pošalju prijepisi. Dakako, uzalud. U prosincu 1832. obaviješten je da će prvim javnim brodom u Zadar i dalje u Beč biti poslano 290 ćirilskih spisa, 966 osmanskih sultanskih spisa, 52 knjige iz priručne knjižnice Turske kancelarije (u Dubrovniku su trebali ostati samo rječnici i gramatika Meninskog - rječnici su do danas sačuvani, a gramatike nema, op. a.), diplome na grčkom, te naknadno pronađeni spisi koji su zatraženi još 1817. godine.

Kao očevidac odnošenja spisa u Beč 1833, Nikolajević je uočio da su austrijske vlasti potpisale prijem 50 knjiga i 1194 spisa, a iz Dubrovnika je bilo poslano 1256 spisa.¹⁰³

U veljači 1833. godine Caboga je otpušten. Okružno poglavarstvo odredilo je Toma Trombu i Luku Ćurlicu za daljnje uređivanje političkog arhiva. Posao su završili početkom 1835.

U Tajnom državnom, dvorskom i kućnom arhivu sastavljen je takozvani *Repertorij XIV B* dokumenta koji su stigli iz Dubrovnika (25. ožujka 1833. godine). Originalni primjerak tog *Repertorija* nalazi se u Državnom arhivu u Dubrovniku. Tu se navode:

1. orijentalni rukopisi (rukopisne knjige): 1 - 38;
2. tiskano gradivo (tiskane knjige): 1 - 12;
3. arhivalije (osmanski dokumenti): 1-964;
4. povelje na srpskom jeziku (ćirilski dokumenti): 965 - 1195.

Repertorij je čudna mješavina analitičkog i sumarnog inventara. Gradivo iz točaka 1-3 popraćeno je registama, a uz osmanske dokumente upisana je i godina izdanja i adresat. Takve analitičnosti nema u slučaju ćirilskih povelja.

Gradivo je u Beču razbijeno tako što su ga rasporedili u nove cjeline.

Orijentalne rukopisne i tiskane knjige izdvojene su i premještene u Dvorsku knjižnicu u Beču (danas Austrijska nacionalna knjižnica). Analizom koju je 1977. godine izvršio Fedor Moaćanin,¹⁰⁴ pokazalo se da je najvjerojatnije bilo više od 38 rukopisnih knjiga, te da je popis iz 1833. bio previše općenit, a dijelom i pogrešan. Osim toga, rukopisne knjige nanovo su uvezane i označene novim signaturama, tako da su se dubrovačke signature izgubile. Još gore,

¹⁰³ J. L. Perović, »Gjorgje Nikolajević«: 2.

¹⁰⁴ Fedor Moaćanin, *Analiza popisa Orientalische Manuscripta*. Zagreb, 1977 (rukopis se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu).

neutvrđeni broj knjiga je razvezan, a dijelovi nanovo uvezani kao zasebne knjige. Čvrstu pretpostavku da je bilo više od 50 rukopisnih i tiskanih knjiga potvrđuje i *Catalogo dei libri stampati e manoscritti in lingue orientali esistenti nell' antico Archivio Politico*, u kojemu su navedene ukupno 54 knjige. Osim toga, i Jovan Perović je utvrdio da su iz Beča zatražene 52 knjige iz knjižnice bivše Turske kancelarije.

Što se tiče osmanskih i ćirilskih dokumenata, i tu je u Beču ubrzo došlo do reorganizacije kojom je slomljena prvotna cjelina *Repertorija XIV B*. Sastavljen je novi *Repertorij XIV C*, koji je pokazao koliko je prethodni bio površno napravljen. Taj novi repertorij donosi regeste i za ćirilске dokumente. Premda su se za njihovo sastavljanje najvjerojatnije služili gore navedenim prijepisima Đorđa Nikolajevića objavljenima pod imenom Pavla Karano-Tvrtkovića, čini se da je konačna revizija tog novog *Repertorija* napravljena 1858., na temelju Miklošićevih *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. U *Repertorij XIV C* uvršteni su i neki osmanski dokumenti, te nekoliko dokumenata pisanih latinskim i grčkim. Ostaje nerazriješeno pitanje zašto u taj *Repertorij* nisu upisani svi podaci iz *Repertorija XIV B*.

Godine 1836. pokrajinska uprava Dalmacije zatražila je da se svi osmanski spisi s dalmatinskog područja prikupe i pošalju u Zadar. Tada je iz Dubrovnika odneseno još 860 osmanskih spisa u 19 svežnjeva, koji su u zadarskom arhivu pohranjeni u 9 svežnjeva i označeni kao *Carte Turche*.¹⁰⁵ Po prvotnome planu i oni su trebali biti otpremljeni u Beč, pa se gotovo do 50-ih godina 20. stoljeća vjerovalo da se zaista tamo i nalaze.

Nakon slanja spisa u Zadar, Tromba je javio okružnom poglavarstvu da je izručio sve osmanske spise koji su preostali u kancelariji. Istina je bila drukčija: austrijske vlasti odnijele su iz Dubrovnika šestinu fonda osmanskih spisa (računajući prema današnjem stanju), dok je 5/6 spisa ostalo (namjerno?) zaboravljeno ili skriveno u Sponzi, gdje su najvjerojatnije premješteni u požaru 1817. godine.

Od sloma Dubrovačke Republike arhiv je u više navrata izmjenično razdvajan po raznim nadležnostima i kancelarijama, pa onda opet djelomično spajan. Kao što je već rečeno, francuske vlasti razdvojile su sudski i politički arhiv.

¹⁰⁵ Sulejman Bajraktarević, »Turski dokumenti državnog arhiva u Zadru.« *Arhivski vjesnik* 1 (1958): 594-596; Sulejman Bajraktarević, »Acta Turcica Državnog arhiva u Dubrovniku.« *Arhivski vjesnik* 4-5 (1962): 354; Hazim Šabanović, »Turski dokumenti državnog arhiva u Dubrovniku.« *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12/13 (1965): 128, 146, 147.

Tridesetih godina 19. stoljeća austrijske vlasti razdijelile su arhiv na političko cirkularno, sudsko i financijsko nadležstvo, lučku i zdravstvenu upravu, administraciju Blagog djela (*Opera Pia*). Spisi su i tom prigodom nemilice pljačkani.¹⁰⁶

Preokret: objedinjavanje i inventariziranje osmanskih spisa koji su ostali u Dubrovniku; povrat osmanskih spisa iz Beča, Beograda i Zadra

1. Objedinjavanje i inventariziranje osmanskih spisa koji su ostali u Dubrovniku

Godine 1885. uređenje Dubrovačkog arhiva povjereno je Josipu Đelčiću. Međutim, posao je bio neizvediv zbog rascjepkanosti fondova. Stoga je prvo počeo raditi na njegovu skupljanju na jednom mjestu. Konačno, 1900. godine veći dio arhiva našao se u prizemlju i suterenu Kneževa dvora.¹⁰⁷ Godine 1910. Đelčić je objavio Katalog dubrovačkog arhiva s predgovorom. U predgovoru je naveo u kakvom je stanju zatekao arhiv, te što je sve poduzeo u svrhu njegova objedinjavanja. Osmanske spise spominje tek u katalogu, i to samo kao 75. seriju pod nazivom *Diversa Turcharum*, s naznakom da ih je u Knežev dvor donio iz Velike carinarnice (Sponza), gdje su se, “prema turskom običaju”, čuvali u vrećama.¹⁰⁸

Kada je Ćiro Truhelka 1910. godine došao istraživati u Dubrovački arhiv, Đelčić mu je pokazao jednu škrinju sa oštećenim dokumentima koji su pripadali stonskom arhivu (!). Tu je Truhelka našao jedan sultanov ferman ukrašen tugrom i ispisan bosančicom. U istoj škrinji pronašao je još dva slična dokumenta. Još nekoliko takvih spisa pronašao je i u seriji *ASMM (Acta Sancta Maria Maioris, danas Acta et Diplomata)*, koje je tu uvrstio Konstantin Jireček izvadiвши ih iz spomenute škrinje. Nakon toga, Truhelka je pretražio i spise prenesene iz Sponze, koji su u 250 svežnjava ležali u arhivu nepregledani. To su uglavnom bili osmanski spisi, a bilo je i onih pisanih bosančicom, koje su izdale kancelarije sultana, sandžakbega i drugih odličnika, i to od vremena Murata II. do Sulejmana Veličanstvenog. Manji dio spisa Truhelka je ocijenio uređenima, jer je svaki pojedini bio umotan u papir na kojemu je bila ispisana njegova regesta ili cjeloviti talijanski prijevod.

Rezultate svojeg istraživačkog rada Truhelka je objavio u djelu »Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive« (Sarajevo, 1911), u kojemu razlikuje

¹⁰⁶ J. Perović, »Arhiv stare Republike u Dubrovniku pod Francuzima i Austrijom.«: br. 752.

¹⁰⁷ St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda u srednjem veku*: 27, 28.

¹⁰⁸ J. Gelčić, »Dubrovački arhiv.«: 537-588.

tekstove pisane bosančicom (*bosanicom*) od tekstova na ćirilici. Za ove bosančicom kazuje da je to bosančicom pisan hrvatski jezik. Inače, u Dubrovačkom arhivu do tada nije bila praksa odvajati ćirilске dokumente od onih pisanih bosančicom.¹⁰⁹

Dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća Derviš M. Korkut, Vladislav Skarić, Friedrich Giese i Riza Muderizović proučavali su osmanske spise u Dubrovačkom arhivu i na temelju tih istraživanja objavili niz radova.¹¹⁰

Nadalje, u sklopu revizije arhivskih spisa izvršene 1930. godine, Branimir Truhelka sumarno navodi osmanske spise u sljedećim dijelovima: A-E u 47 kartona; 80 svežnjeva (popisivanje ovih svežnjeva kao da nije dovršio, jer bi ih trebalo biti 90); 166 fermana izdanih dubrovačkim pomorcima¹¹¹ i još 5 osmanskih spisa; *Diversa Turcharum*, to jest rukopisne knjige i razni dokumenti.¹¹²

Godina 1933/41. kao arhivski skriptor u Dubrovačkom je arhivu radio diplomirani orijentalist Fehim Efendić. Tijekom tih osam godina, uz više drugih poslova kojima se bavio, uspio je napraviti i lavovski dio posla na osmanskim spisima. U svom *Izvjestaju o radu* iznosi u kakvom ih je stanju zatekao:

“Kad sam krajem svibnja 1933. godine došao u Arhiv, zatekao sam turske dokumente (dokumente na turskom, arapskom i hrvatskom jeziku):

a) stavljene u serije A-E bez reda, osim serije A, gdje su velikom većinom bili fermani;

b) povezane u 90 svežnjeva sa preko 3000 spisa na turskom jeziku, bez ikakva reda;

c) još nerazvijene spise, svaki napose u rolama, njih preko 800 komada, u tri kutije i u nekoliko svežnjeva (hudžeti, arzi, ilami kadija, bujuruldije paša i fermani carski, navise u vezi s plovidbom dubrovačkih brodova morem); (ovi su spisi danas izravnani, op. a.)

¹⁰⁹ Ć. Truhelka, »Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive.«: 1, 2.

¹¹⁰ Derviš M. Korkut, »Nešto o turskim dokumentima arhiva Dubrovačkog.«: 145-160; Vladislav Skarić, »Istorijska grada na turskom jeziku u dubrovačkoj arhivi.« *Vreme* 75/60 (1932); Friedrich Giese, »Die osmanisch-türkischen Urkunden in Archive des Rektorenpalastes in Dubrovnik (Ragusa).« Leipzig, (Festschrift für Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag), 1932; Riza Muderizović, »Turski dokumenti u dubrovačkom arhivu.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 50/2 (1938): 69-72.

¹¹¹ Riječ je o fermanima koje su sultani, otprilike od polovine 18. stoljeća, izdavali za pojedine dubrovačke pomorce da bi ih zaštitili od napada sjevernoafričkih gusara.

¹¹² *Stariji i noviji inventari i popisi Historijskog arhiva u Dubrovniku*, sv. B, br. 12 (DAD).

d) raštrkane po svežnjevima prijepiske Dubrovačke Republike s vanjskim svijetom.”¹¹³

Efendić je spise pod točkama b-d) donekle uspio razvrstati, s tim da je određeni broj uklopio u sveske A-E. Potom je napravio inventar spisa na osmanskome jeziku. Točno je utvrdio koje su *arze*, *hudžete* i *bujruđije* dragomani Dubrovačke Republike popisali u knjigama *Indice degl'Arzi*, *Indice dei Hoggetti* i *L'indice delle Buiuruldi de'Passe di Bossina*. Talijanske i hrvatske prijevode osmanskih spisa, koje su napravili dragomani Dubrovačke Republike, inventarizirao je arhivist Jovan Perović. Rezultat zajedničkog rada Efendića i Perovića dva su kataloga, koji su dugo vremena bili jedino pomagalo za snalaženje u fondu osmanskih spisa i temelj za njihovo konačno razvrstavanje i detaljno inventariziranje. U prvom katalogu inventarizirani su spisi iz svezaka A-E, a u drugom katalogu svi ostali spisi, i to pod brojevima 1-3169, 4001-4895.

Na temelju stečenih iskustava u Dubrovačkom arhivu, Efendić je objavio više radova.¹¹⁴

Osim toga, može se s priličnom sigurnošću tvrditi da je upravo on (zajedno s Perovićem) osmanskim spisima dao naziv *Acta Turcarum*, koji se dandanas koristi.

Efendićev rad na inventariziranju nije obuhvatio dvije skupine spisa koji se u njegovo vrijeme nisu nalazili u dubrovačkom arhivu, to jest sultanske spise odnesene u Beč, te spise odnesene u Zadar.

2. Povrat osmanskih spisa iz Beča, Beograda i Zadra

Neposredno nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije, Austrija je započela sustavno pripremati diobu arhiva. Naime, kongresom u Bruxellesu 1910. godine zaključeno je da arhive treba sređivati i organizirati prema arhivističkom načelu provenijencije. Tijekom pregovora, Austrija je upravo ovo načelo uporno isticala kao osnovni kriterij diobe gradiva.¹¹⁵ Već od samih početaka pregovora austrijska komisija, s predsjednikom bečke akademije znanosti i profesorom

¹¹³ Izvještaj o radu Fehima Efendića skriptora Državnog arhiva u Dubrovniku za 1933-1941 godine (DAD).

¹¹⁴ Fehim Efendić, »Turski dokumenti dubrovačkog arhiva.« *Politika* 10816 (1938); Fehim Efendić, »Turski dokumenti u Dubrovačkom Arhivu.« *Dubrava* 113: 7; Fehim Efendić, »Dubrovački arhiv u muslimani.« *Gajret* 1938 (1939): 21, 22; Fehim Efendić, »Plaćanje dubrovačkog harača Turcima.« *Gajret* (1939): 218-226; Fehim Efendić, »Dragomani i turska kancelarija u Dubrovniku.«: 3-11.

¹¹⁵ *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu*. 2 (1926): 83.

povijesti na bečkom sveučilištu Oswaldom Redlichom na čelu, zauzela je stajalište tadašnje moderne arhivistike da praktično - administrativno značenje pisanog dokumenta ima jednaku vrijednost kao historijsko - znanstveno. Nasuprot tom gledištu, komisije država koje su htjele preuzeti gradivo arhiva koji su sada pripali njihovu teritoriju, brzopleto su i prije ratifikacije mirovnih ugovora preuzele gradivo koje je imalo uglavnom historijsko – znanstvenu vrijednost, a zanemarile njegovu administrativnu vrijednost. Upravo je tako postupila i delegacija vlade Kraljevine SHS, koja je pregovorima pristupila: “bez ikakova plana, bez sistema i bez tačno određena plana.”¹¹⁶ Nakon Italije, koja je 26. svibnja potpisala svoje zajedničko očitovanje, prema kojemu je priznato načelo provenijencije, ista je stvar utanačena i u *Zajedničkom očitovanju vlada Republike Austrije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* od 5. do 15. travnja 1920. Već se u uvodu kazuje da su ove dvije države: “došle do potpunog sporazuma obzirom na načela, kojih se treba držati kod raspravljanja obiju država, koje su postale na području pređašnje austro - ugarske monarhije, kad se radi o arhivskim pitanjima”.

Ono što je odlučujuće za pitanje povrata odnesenog gradiva iz Dubrovačkog arhiva kazuje se već u 1. članku očitovanja: “U smislu arhivskog načela podrijetla (principa provenijencije), koji je priznat od znanosti svih kulturnih država i konačno primijenjen u čl. 93. državnog ugovora u Saint - Germain en Laye od 10. septembra 1919, imadu se arhivi kao tjelesa koja su organski postala iz djelovanja oblasti, juridičkih osoba ili pojedinih osoba, ostaviti nepodijeljeni na mjestu njihova postanka ili, ako su odatle bili odstranjeni, imadu se tamo vratiti.”

U 2. članku stoji da je austrijska vlada prije ratifikacije državnog ugovora spremna: “... da preda vladi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca arhive Dubrovačke Republike i Splitskog Kaptola te sve druge količine, koje su postale iz poslovanja oblasti, juridičkih osoba i pojedinih lica na području sadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a koje bi se imale nalaziti u austrijskim državnim arhivima.”

Na temelju *Zajedničkog očitovanja*, dr. Jovan Radonić, delegat vlade Kraljevine SHS u Beču, preuzeo je gradivo arhiva Dubrovačke Republike i odnio ga u Beograd. Prema vladinoj odluci, gradivo je privremeno smješteno u arhiv Srpske Kraljevske Akademije, a potom je tamo zadržavano, premda

¹¹⁶ *Godišnjak SKA* 31 (1922): 51.

je iz dviju citiranih točaka *Zajedničkog očitovanja* jasno da se, prema načelu provenijencije, moralo vratiti upravo u Dubrovnik.

Dubrovačko je gradivo u Beogradu popisano, a u Dubrovačkom arhivu čuva se prijepis tog popisa, to jest *Prijepis spiska primljenih dokumenata Dubrovačkog arhiva iz Bečkog arhiva*, u kojemu stoji da je iz Beča odneseno:

- “1. srpski: 224 dokumenta
2. latinski i talijanski: 280 dokumenata
3. turski: 954 dokumenta.”¹¹⁷

Taj *Prijepis spiska* našao se u Dubrovniku samo zato što ga je Srpska Kraljevska Akademija dostavila tadašnjem ravnatelju Dubrovačkog arhiva, prof. Antoniju Vučetiću, kako bi utvrdio ima li još drugih dubrovačkih isprava koje nisu vraćene. Kasnije je dr. Vinko Foretić utvrdio da je među latinskim i talijanskim spisima bilo 325, a ne 280 dokumenata.

U izvješću *Povjerenstva za podatke o odnesenim spomenicima dubrovačkim*, na sjednici održanoj 5. lipnja 1920. godine u Dubrovniku,¹¹⁸ objavljeno je sljedeće: “Što se tiče spomenika pod 2). tj. povelja i isprava odnesenih 1830 (prekriženo 1830. i napisano tridesetih godina prošlog vijeka, op. a.) iz Dubrovnika u Beč, vijesti iz javnih novina i iz drugih izvora iznijele su da je njemačko-austrijska republika uslijed dogovaranja i sporazume među naročitim njemačko-austrijskim povjerenstvom i povjerenstvom kraljevstva S.H i S.L. u Beču predala našoj državi (prekriženo našoj državi i napisano našem povjerenstvu, op. a) preko četiri hiljade povelja i isprava odnesenih 1830 iz dubrovačkog arhiva u bečki dvorski arhiv, od kojih su mnoge osobito dragocjene zbog zlatnih pečata, kojima su opskrbljene i drugih razloga i da su one iznesene iz njemačke Austrije u više sanduka, a po nekim vijestima da su odnesene u Zagreb ili drugovdje (prekriženo ili drugovdje, op. a).”

Ovdje su iznesene dvije zaprepašujuće pojedinosti: ona o preko četiri tisuće dubrovačkih povelja, što je neobično velik broj, te ona o postojanju više povelja sa zlatnim pečatima, naročito s obzirom na to da danas u Državnom arhivu u Dubrovniku postoji samo jedna takva povelja! Podatak o četiri tisuće povelja spominje se i kasnije, u člancima Branimira Truhelke objavljenim 1940. godine u novinama *Novosti i Hrvatski dnevnik* (vidi niže).

¹¹⁷ *Arhiv Dubrovačkog arhiva* (dalje: *D. a.*) 144/29 (kasnije pridružen *D. a.* pov. 11/40)

¹¹⁸ *D. a.* pov. 11/40.

Nadalje, *Povjerenstvo za podatke o odnesenim spomenicima dubrovačkim* smatralo je da je zadržavanje dubrovačkih dokumenata u Beogradu eklatantan primjer kršenja *Ugovora u Saint Germainu*, pa je na sjednici *Povjerenstva*, održanoj 5. lipnja 1920. u Dubrovniku, između ostalog zabilježeno: "Pošto ove isprave nijesu povraćene u sam Dubrovnik, kako treba da bude po 2. članku Senžermenskog mirovnog ugovora, i po kojem spomenici izneseni imadu biti povraćeni samo na mjesto izvora, ovo povjerenstvo odlučuje da zamoli gospodina općinskog upravitelja u Dubrovniku da preduzme zgodne mjere da rečene povelje i isprave budu povraćene što prije u Dubrovnik."¹¹⁹ U Srpskoj Kraljevskoj Akademiji, pak, držali su se sljedećeg načela: "na osnovu ugovora u Senžermenu od 10. septembra 1919 god. između Saveznika i Austrije, svekoliku ovu imovinu dubrovačke arhive Austrija se obvezala da vrati nasljednici Dubrovačke republike, tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca."¹²⁰

Što se tiče *Zajedničkog očitovanja* iz 1920, vrlo je brzo postalo jasno da je ono loše sastavljeno i da se zbog toga velika količina gradiva nije mogla dobiti natrag. Zato je na Rimskim konferencijama (1921/22) trebalo pokazati i dokazati da se u *Zajedničkom očitovanju* nije računalo na mnoge pojedinosti, zbog čega gradivo nije u potpunosti vraćeno. Za argumentaciju je poslužio primjer sudbine Dubrovačkog arhiva. Naime, delegacija vlade SHS u Rimu uspješno je predstavila problem tog arhiva kazujući kako, nakon 1815. godine i Bečkog kongresa kojim su područja bivše Dubrovačke Republike spojena sa Austrijom, organizacija arhiva uopće nije zahvatila ni Dalmaciju ni Dubrovnik. No, bez obzira na nedostatak arhivske regulative, Dubrovački arhiv bio je rastavljen na više fondova bez poštivanja ikakva arhivističkog načela, rastavljene su izvorne serije spisa i sastavljane nove, koje nisu imale veze s originalnim prvobitnim redom. Također, suprotno svim arhivističkim načelima, nije bio napravljen potpun inventar gradiva niti je odneseno gradivo bilo valjano inventarizirano. Radilo se, dakle, o potpuno nezakonitim aktima. Iznoseći ove argumente, komisija vlade SHS pokušala je i uspjela spriječiti da *Zajedničko očitovanje* bude osnova za regulaciju odnosa kraljevine SHS i Republike Austrije. Pitanje Dubrovačkog arhiva nije bilo u potpunosti riješeno *Zajedničkim očitovanjem*, pa nije bilo uvršteno u čl. 6. Rimske konvencije o arhivima.

Dana 26. lipnja 1923. sklopljen je i *Sporazum između Vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Austrijske Savezne Vlade o izvršenju članaka 93.*

¹¹⁹ D. a. pov. 11/40.

¹²⁰ G. Elezović, *Turski spomenici III*: V.

i 194. do 196. *Saint - Germainskog ugovora*. Otvoreno je pitanje jesu li i u ovom ugovoru dobro definirane sve vrste gradiva koje je trebalo vratiti iz Beča. To je prvenstveno pitanje 38 orijentalnih rukopisnih i 12 tiskanih knjiga. Naime, ove se knjige ne spominju u aneksu *Sporazuma* iz 1923, u kojemu se nabraja gradivo koje treba vratiti. Godine 2005. upravi Nacionalne knjižnice u Beču upućena je molba za očitovanjem o sudbini tih knjiga. Služeći se *Reper-torijem XIV B*, Službenici Nacionalne knjižnice identificirali su svega 28 od 38 rukopisnih, te 2 od 12 tiskanih knjiga. U svojem očitovanju, uprava Nacionalne knjižnice kazala je da knjige nisu vraćene zato što je austrijska strana držala "...da *Sporazum* o povratu iz 1923. ovdje nije mogao biti primijenjen, jer se taj *Sporazum* odnosio samo na arhivalije, a spomenute rukopisne i tiskane knjige ne mogu se smatrati arhivalijama."¹²¹

Čini se da u ovom očitovanju nije uzeto u obzir načelo provenijencije. Naime, ono u ovom slučaju vrijedi unatoč tome što knjige nisu navedene u spomenutom aneksu ugovora iz 1923, u kojemu je popisano gradivo koje treba vratiti.

Treba dodati da se, na primjer Čehoslovačka Republika, prema pitanju povrata gradiva postavila mnogo opreznije i profesionalnije. Češki stručnjaci najprije su zatražili sve inventare gradiva koje je Monarhija vodila, potom su dobro proučili sve institucije Češkog Kraljevstva, a onda su na osnovu toga napravili iscrpne liste gradiva njihove provenijencije koje se nalazilo ne samo u arhivima, već i u bibliotekama, muzejima, zbirkama carske kuće itd. bivše Monarhije. Također, češki stručnjaci prvi su iznijeli da se čl. 93 *Saint - Germainskog ugovora* ne može u potpunosti tumačiti u smislu arhivskog načela provenijencije.

Što se tiče pitanja vraćanja dubrovačkih arhivalija iz Beograda u Dubrovnik, ono je s vremenom postalo političko pitanje. O tome je svjedočio i tadašnji ravnatelj Dubrovačkog arhiva dr. Branimir Truhelka, koji je u svome izvješću senatoru dr. Mihi Škvrci kazao: "Krajem 1931. prvi sam put usmeno pokrenuo pitanje vraćanja arhivalija Dubrovniku. Govorio sam sa prof. Belićem, sekretarom Akademije i s prof. Radonićem. Bez uspjeha. Stekao sam uvjerenje da se stoji na stanovištu prava jačega i da stvari gotovo smatraju ratnim plijenom. Vidjevši upornost pregnuo sam da najprije u Arhivu stvorim situaciju koja će izbiti iz ruke argument da su stvari u Beogradu sigurnije nego li u

¹²¹ *Informacija o očitovanju Austrijske nacionalne knjižnice od 19. prosinca 2005. glede hrvatskih zahtjeva za povrat gradiva* (Hrvatski državni arhiv Zagreb).

Dubrovniku. Pitanje vraćanja pokretao sam usmeno svaki put kad bih došao u kontakt sa srpskim akademikima. Konstatirao sam da većina izjavljuje da bi stvari trebalo vratiti i da je jedini bio nepopustljiv g. Radonić. Protiv toga zadržavanja u Beogradu ustajali su i Srbi katolici. G. Lujo Vojnović pisao mi je da mu se g. Rešetar žalio što u Senatu nije interpelirao o toj bečkoj građi. G. Vojnović je tražio od mene podatke za takvu interpelaciju. Prošlog ljeta uoči Sporazuma (radi se o Sporazumu Cvetković - Maček, op. a.) g. Radonić kao dobar političar, ocjenjujući situaciju, rekao mi je da ću morati sad u Beograd da tu stvari preuzmem. Čim je sklopljen Sporazum pisao sam mu u tom smislu i tražio hitni povratak. Odgovorio je 'Ja sam u načelu za to i biće, tako mislim, urađeno kako želite, samo mislim sada nije pogodno dok se malo ne razbistri'.¹²²

Tridesetih godina 20. stoljeća srpski orijentalist Gliša Elezović obrađivao je osmanske spise dubrovačkog podrijetla i pripremao ih za objavljivanje. Budući da je Srpska akademija donijela odluku da će objaviti spise izdane do stupanja na vlast sultana Sulejmana Veličanstvenog, Elezović je pregledao zbirku preuzetu iz Beča i pronašao samo četrdesetak komada. Procijenjeno je da će morati u Dubrovnik po još materijala, pa je predsjedništvo Srpske Kraljevske Akademije 1932. godine usvojilo *Pravilnik o uzimanju na posluđu dokumenata iz Državne arhive u Dubrovniku*.¹²³ Nabavljena su dva sefa za prijenos gradiva iz Dubrovnika u Beograd i obratno. Elezović je stigao u Dubrovnik i izjavio da je došao u arhiv pregledati: "...turska dokumenta kojima bi se naša zbirka mogla popuniti." Već 1933. godine poslan mu je "...velik broj turskih spomenika."¹²⁴ Akademija se prema prethodno usvojenom *Pravilniku* obvezala da će vratiti dokumente u roku od tri mjeseca.

No, još 1937. godine ravnatelj Državnog arhiva u Dubrovniku Branimir Truhelka kritizirao je postupak nevraćanja osmanskih spisa koji su odneseni na zahtjev Elezovića, ustvrdivši da je: "Veći dio tih spisa vraćen ali do dana današnjeg nije Arhiva primila sve, naročito ne grupu spisa za koje je upravnik izričito uskratio da se šalju, a oni su pošiljci ipak priklopljeni u njegovoj odsutnosti."¹²⁵

Koliki je odjek u dubrovačkoj javnosti imalo ovakvo ponašanje Akademije svjedoči i nastavak pisma u kojemu Truhelka veli: "Moli se da se svakako

¹²² Podaci o dubrovačkim arhivalijama, koje zadržava Srpska Kraljevska Akademija (DAD).

¹²³ D. a. 478/32.

¹²⁴ G. Elezović, *Turski spomenici I/I*: VII, VIII. D. a. 124/37. D. a. 612/32.

¹²⁵ D. a. 124/37.

vrate ti dokumenti jer je šteta i po interese Arhive (kojoj zato ne vraća Općina dubrovačka veliku grupu arhivalija od straha da se ne 'odvuku' u Beograd i ne izgube za Dubrovnik) i po ugled Akademije i, čisto politički, po povjerenje prema Beogradu i Srbima već zbog nevraćanja bečke građe i dovoljno velika i dovoljno jak gravamen u političkom stavu ovog kraja."¹²⁶

Izgleda da su riječi Branimira Truhelke ipak djelovale. Sljedeće, 1938. godine spisi koje je koristio Elezović, konačno su stigli u Dubrovnik. Sudeći prema zapisu Fehima Efendića, vraćeni su u dva navrata: prvo 57, a zatim 160 dokumenata.¹²⁷

Čini se da je Srpska Kraljevska Akademija odlagala povrat spisa bilo iz Beča ili onih koji su trebali Elezoviću, pozivajući se na stanje u prostorijama Dubrovačkog arhiva, koje je bilo vrlo loše i nepogodno za primjereno čuvanje gradiva. Truhelka je zato od 1931. ulagao mnogo napora da to, zaista vrlo loše stanje poboljša. Na primjer, 14. srpnja 1931, ovako je pisao ministru dvora Bošku Jeftiću: "Dubrovačka je arhiva ono najdragocjenije što mi imamo od sačuvanih izvora za staru istoriju Srbije, Bosne i Balkana uopće. Od pada Republike ona je zanemarivana, raznošena, krađena,štećena. Nalazi se zgruvana u levom traktu prizemlja Dvora u prostorijama tesnim, mračnim, vlažnim. Sve od drveta, nezaštićeno od požara, velikim delom povređeno, iskidano, gnjilo, da duša čoveka boli. Većinom na otvorenim policama u vlazi, koja, kad nastanu kiše, uguši. Budet predvigja za materijalne rashode slovom 19.000, dok Zagreb ima 50.000, Ljubljana 40.000, Skoplje 29.000, čak Novi Sad 16.500. U danim prilikama rad je u arhivi upravo robija, da i ne govorim o procesu destrukcija, koju najviše pomaže vlaga i zagušljivost." Na drugom mjestu Truhelka nastavlja: "Iza toliko meseci vršenja službe u prostorijama, koje su gore od ćelija naših modernijih kaznenih zavoda, prostorija gde zimi guši vlaga i bije mraz a leti vlazi pridolazi podrumaska omara, meni je čast zamoliti da Ministarstvo već iz razloga humanosti najozbiljnije uoči pitanje smještaja arhive. Rad u tako mračnoj, zagušljivoj, gnjilom omarom pritisnutoj prostoriji i to kroz sedam časova kruto vezanih baš na sate tropske žege ovog gotovo kolonijalnog klimata za celo ne može biti ono što starija vlast traži od osoblja arhiva čija istrajnost u ovakvoj sredini graniči s heroizmom."¹²⁸

¹²⁶ D. a. 124/37.

¹²⁷ *Izvjestaj o radu Fehima Efendića, skriptora Državnog arhiva u Dubrovniku za 1933 – 1941. godinu.* D. a. 59/38, 131/38 (DAD).

¹²⁸ D. a. 428/31.

Našavši se u škripcu zbog tužno malena budžeta s jedne strane, a s druge zbog nemogućnosti da se dobiju prostorije za arhiv izvan Dvora,¹²⁹ Truhelka je krenuo u odlučniju akciju da popravi uvjete. Najprije je tražio da mu se u samome Dvoru dodijele nove i bolje prostorije¹³⁰ uz prijedlog da ako: "...bi Dvor ustrebao za neki kraći boravak Nj. Veličanstva, te prostorije bi se privremeno zatvorile..."

Nadalje, u nepunih 9 mjeseci Truhelka je svojim privatnim vezama uspio skupiti sumu novca u iznosu od gotovo dvogodišnjeg budžeta arhiva. Početkom sljedeće godine realizirao je donacije senatora Petra Teslića i sarajevskog židovskog dobrotvornog društva *La Benevolencia* od čak 32.000 dinara, koje su bile namijenjene za kupovinu najsuvremenijeg aparata za fotografsko kopiranje dokumenata. Osim toga, Truhelka je neprestano tražio da mu se u Dvoru dodijele nove prostorije, te je na kraju i uspio. U razdoblju od 1931. do 1939. godine napravio je zaista mnogo. S veoma skromnim sredstvima uspio je urediti čitaonicu i laboratorij za fotografsko kopiranje dokumenata, nabavio je vitrine za izložbe arhivskog gradiva i metalne police, pokrenuo je sređivanje i popisivanje gradiva, o čemu svjedoči i rad Fehima Efendića na osmanskim spisima, kao i rad Jovice Perovića na izradi registara za arhiv Dubrovačke Republike. Pokrenuo je i zaštitu spisa kartoniranjem, uvezivanjem i sustavnim čišćenjem arhivskog spremišta i samog gradiva, na čemu je radio arhivski tehničar Vlaho Grzilo. Time je Truhelka zasigurno anulirao argumente da gradivo u Dubrovniku nije fizički zaštićeno i sigurno.

Godine 1940, Srpska Kraljevska Akademija izdala je Elezovićeve *Srpske spomenike III* s prijevodom i analizom 226 dokumenata, većinom fermana, uglavnom dubrovačkog podrijetla. Danas nedostaje ukupno 10 dokumenata koji su objavljeni u Elezovićevoj knjizi. Dva osmanska dokumenta sam Elezović nije uspio pronaći, a objavio ih je prema predlošku iz Truhelkinih *Tursko-slovenskih spomenika dubrovačke arhive*.¹³¹ Osim toga, nedostaje još 5 osmanskih dokumenata i 3 arapska, za koje se pouzdano zna da su se nalazili u arhivu Srpske akademije, da su bili Elezoviću na raspolaganju i da do dana današnjega nisu vraćeni u Dubrovnik.¹³² Godine 1952. objavljeni su i *Turski*

¹²⁹ D. a. 350/30: molba da se donese barem načelno rješenje o seobi arhiva iz prostorija u Dvoru, te se predlažu Revelin i *Collegium Ragusinum*.

¹³⁰ D. a. 428/31: traže se prostorije na gornjem katu ili u prizemlju tri prostorije s desne strane, gdje je nekoć bio arhiv i u kojima još stoje stari prazni ormari.

¹³¹ Ć. Truhelka, »Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive.«: 151-153; G. Elezović, *Turski spomenici III*: X, 923-935.

¹³² G. Elezović, *Turski spomenici III*: 871-897.

*spomenici I/2*¹³³ s faksimilima većine dokumenata obrađenih u *Turskim spomenicima III*, uz odnosne regeste na francuskome jeziku i indeks pojmova. Među faksimilima su i te tri vrijedne arapske isprave. O njihovoj iznimnoj vrijednosti svjedoči Besim Korkut, koji ih je objavio 1969. godine služeći se faksimilima u Elezovićevu zborniku.¹³⁴

Koncem 1940. godine Branimir Truhelka novinskim je člancima u više navrata izvještavao javnost o dubrovačkim spisima koji su iz Beča odneseni u Beograd i tamo zadržani, opet iznoseći podatak o 4000 povelja: "... Država SHS sklopila je međutim ugovor u Saint Germainu sa Austrijom i na temelju odnosne toga ugovora, stigla je u Beč posebna komisija od tri lica da preuzme arhivske dokumente, koji su tamo zaostali, a koje je tada Austrija morala vratiti. U Dubrovniku se točno znalo, što je bilo odneseno prvi i drugi puta, pa se nije dalo ništa izbjeći. Ti dokumenti međutim umjesto da su preneseni u Dubrovnik, gdje im je pravo mjesto, odakle su bili i odneseni, prevezeni su u Beograd. To je taj problem, koji sada interesira našu kulturnu javnost isto tako u ono doba, kada su se ti dokumenti nalazili u Grazu i Beču. Četiri hiljade povelja Dubrovačkog arhiva stiglo je u Beograd i tamo ostalo. Tamo se i sada nalaze u Srpskoj Kraljevskoj akademiji. 1920. pak onaj dio arhiva iz dubrovačke općine je prenesen na staro mjesto u Knežev dvor i djelomično uređen. Danas je arhiv sređen i pristupačan svim naučnim krugovima i ljudima, koji imaju na taj način neprestano polje rada u svakom pogledu. Intervencije, da se dio arhiva vrati natrag u Dubrovnik, ostale su uvijek bezuspješne. I u Beogradu su izgleda uvidjeli, kao i oni u Beču, kolika se vrijednost krije u ovim dokumentima, pa su ih htjeli zadržati u svojoj riznici. Opravdali su to tim, da se u Beogradu te povelje mogu bolje upotrebljavati u naučne svrhe nego u Dubrovniku. U prvom redu tko hoće dokumente iz dubrovačke prošlosti proučavati treba da je u Dubrovniku, gdje mu stoji na uvid sve ono što ima arhiv, a osim toga su te isprave već i objelodanjene i prema tome svakome pristupačne. Da ih netko drugi za nas čuva, nije ni malo potrebito, jer je Dubrovnik dokazao i dokazuje, da je dorastao u svakom pogledu da ono, što je dobio u nasljedstvo od svojih djedova, sačuva sa mnogo više pijeteta i ljubavi nego drugi."¹³⁵

¹³³ Gliša Elezović, *Turski spomenici I/2*. Beograd: SAN, 1952.

¹³⁴ Besim Korkut, *Arapski dokumenti u Državnom arhivu u Dubrovniku I/3*. Sarajevo: 1969.

¹³⁵ Branimir Truhelka, »Znatan dio dragocjenih povijesnih dokumenata Dubrovačkog arhiva nalazi se još u Beogradu, kamo je prenesen iz Beča i Graza.« *Novosti* 310 (9. studenoga 1940): 15. Vidi i: Branimir Truhelka, »Šta se od Dubrovačkog arhiva nalazi u Beogradu.« *Hrvatski dnevnik* 1650 (1.12.1940): 13.

Dvadesetogodišnje nadmudrivanje sa Srpskom Kraljevskom Akademijom prekinuto je ulaskom njemačkih trupa u Beograd, kada su u Zagreb stigle strašne vijesti o sudbini dubrovačkih spisa - tvrdilo se da su propali. Zatim je stigla nova vijest - da su pronađeni u Čačku.¹³⁶ Konačno se pouzdano saznalo da su dubrovački spisi, zajedno sa spisima Stolnog kaptola u Splitu, 30. lipnja 1941. iz Beograda preneseni u Beč. Pravni razlog ovome prijenosu bio je jasan: njemački Reich nije priznavao odredbe Saint Germainskog ugovora, prema kojemu su se arhivska gradiva morala vratiti matičnom arhivu.

U to vrijeme, svi naponi ravnatelja dubrovačkog arhiva dr. Branimira Truhelke i njegova zamjenika dr. Vinka Foretića bili su okrenuti prema institucijama Nezavisne Države Hrvatske. One su nastojale da se gradivo vrati, te je u tom smislu 1942. godine osnovano *Povjerenstvo za razrješenje imovinsko pravnih odnosa između Nezavisne Države Hrvatske i ostalih država*.¹³⁷ Nakon gotovo dvogodišnjih pregovora između *Povjerenstva* i njemačkog Reicha, 24. ožujka 1944. godine potpisan je ugovor o raspodjeli arhivalija bivše Jugoslavije.¹³⁸ Taj ugovor predviđao je i obvezu njemačkog Reicha (koji je tom prilikom zastupao i Srbiju) da će Nezavisnoj Državi Hrvatskoj izručiti cijeli arhiv Dubrovačke Republike. Jedini uvjet za izručenje bila je obveza hrvatske strane da Reichu preda arhivski materijal bivše Kraljevine Jugoslavije, koji se tada nalazio u Petrovaradinu.

Što se tiče prijenosa dokumenata iz Beograda u Beč, prema prijepisu popisa¹³⁹ koji je 1941. godine napravio dr. Robert Schwanke, činovnik bečkog arhiva zadužen da taj prijenos izvrši, u Beč je bilo poslano:

- 1) 228 ćirilskih dokumenata dubrovačkog arhiva (1188 -1488 god.)
- 2) 244 latinske povelje dubrovačkog arhiva (1023 - 1778. god.)
- 3) 33 latinske povelje splitskog Kaptola (1078 - 1649 god.).

U popisu dr. Schwankea osmanski dokumenti nisu spomenuti. Njihova sudbina ostala je tajnom sve do 1944., kada je komisija Povjerenstva NDH otišla u Beč i tamo ih pronašla.

I u Izvješću Komiteta za kulturu i umetnost pri vladi FNRJ iz 1946, u kojemu se utvrđuje ratna šteta, osim podataka koji odgovaraju Schwankeovu

¹³⁶ B. Murgić, »Vraćanje dubrovačkih arhivalija.« *Hrvatski narod* 1011 (1944): 5.

¹³⁷ Zakonska odredba br. CXXIX-1064-1942 od 6. svibnja 1942.

¹³⁸ *D. a.* 290/44 i *D. a.* 294/44.

¹³⁹ Nalazi se kao prilog spisa *D. a.* 799/47.

popisu, spominju se i osmanski dokumenti koji su podrijetlom iz Dubrovačkog arhiva, kao i dokumenti arhiva Srpske akademije iz 15. i 16. stoljeća, i to ukupno 1400 komada.¹⁴⁰ U Beč je bilo odneseno i 900 prijepisa osmanskih dokumenata iz Dubrovačkog arhiva, koje je načinio Gliša Elezović, te originalni arhivski spisi za koje se tvrdilo da su u Elezovićevu privatnom vlasništvu: "... među originalnim dokumentima nalazio se je i priličan broj turskih dokumenata koji su lična svojina dopisnog člana Elezovića..."¹⁴¹ U nastavku spisa, Predsjedništvo Srpske akademije nauka moli Državni arhiv u Dubrovniku da: "...sve prepise dokumenta, koji su svojina Srpske akademije nauka u Beogradu, kao i originalna dokumenta, koja su lična svojina dopisnog člana Elezovića, vrati Akademiji."¹⁴²

Povrat spisa Dubrovačkog arhiva koji su po drugi put dospjeli u Beč započeo je na temelju *Protokola o primopredaji*, potpisanog u Beču 8. listopada 1946. između Uprave Državnog arhiva i Jugoslavenske vojne misije. Gradivo stiže u Dubrovnik podijeljeno u četiri skupine:

1. Ćirilski spisi
2. Latinski spisi
3. Spisi Stolnog kaptola u Splitu
4. Osmanski spisi

Oko identifikacije gradiva pojavio se čitav niz problema. Prije svega, činjenica je da ono (koje se nalazilo u eminentnim znanstvenim ustanovama) nije razvrstano prema arhivskim principima, pa su tako razne latinske, turske i grčke listine uvrštene među ćirilске, a neke ćirilске među latinske. Jedan spis znao je biti označen s nekoliko brojeva, a više spisa istim brojem.

Ovdje ćemo iznijeti činjenice koje se tiču samo osmanskih dokumenata. Oni su u Beču stajali gotovo netaknuti. Po svemu sudeći, Friedrich Kraelitz jedini je znanstvenik koji je na njih obratio pažnju i 1921. objavio rad u kojemu je obradio ukupno 24 dokumenta, od čega 22 dubrovačkog podrijetla.¹⁴³

¹⁴⁰ D. a. 144/46.

¹⁴¹ D. a. 174/48.

¹⁴² D. a. 174/48.

¹⁴³ Friedrich Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Wien: 1921; G. Elezović, *Turski spomenici III*: V. Godine 1936. Srpska akademija pokušavala je diplomatskim putem ishoditi povrat spisa koji nisu bili prebačeni u Beograd 1920., zato što je na njima u to vrijeme radio Kraelitz. Iz Beča su tada odgovorili da su spisi ostali u njegovim rukama i da se ne zna što se s njima zbilo nakon njegove smrti (G. Elezović, *Turski spomenici III*: XIV-XV).

Nadalje, nema sumnje da su fermanni koji su odneseni u Beč bili zarolani, što možemo s priličnom sigurnošću zaključiti po njihovu obliku kada su vraćeni u Dubrovnik. Naime, vraćeni su višestruko savijeni i stisnuti, što je oblik koji se dobije pritiskanjem role. Danas ih otvaramo i širimo s priličnom dozom zebnje, bojeći se pucanja papira po ostrim pregibima.

Što se pak tiče samog povrata osmanskih spisa u Dubrovnik, on je tekao u sljedećim fazama:

Godine 1946. predana je prva količina spisa, zajedno s popisom od 1021 spisa. Svi oni, osim dva koja su bila bez broja, imali su na sebi broj i oznaku "K", kojom su označeni u Beogradu, vjerojatno u sklopu pokušaja njihove inventarizacije. U ovoj grupi spisa pronađena su 62 komada koja su imala beogradski "K" broj, a nisu imali bečki broj. Nadalje, u listi se navodi da 27 dokumenata manjka.

Dana 16. siječnja 1948. godine, Austrijski državni arhiv predao je jugoslavenskoj delegaciji za restituciju 21 spis. Ti spisi nisu imali beogradski, već samo bečki broj. Jedan spis nije vraćen, premda je registriran na popisu vraćenih. Vraćeno je još i 18 spisa bez beogradskog i bečkog broja. Dakle, 1948. godine vraćeno je ukupno 38 spisa, od kojih je 22 obradio i objavio (1921) Friedrich Kraelitz.¹⁴⁴

U prosincu 1949. godine vraćeno je 17 osmanskih dokumenata, koji su imali beogradski "K" broj. Među njima je bio i dokument pod oznakom "K 388", to jest omot s fotografijom originala i priloženom ceduljom na kojoj je pisalo *Kein Original*.

Prije detaljne analize gradiva koje se vratilo u Dubrovnik, rekapitulirajmo:

1. U prosincu 1832. Vlaho Caboga dobio je obavijest da će prvim javnim brodom u Zadar i dalje u Beč biti poslano:

- a. 290 ćirilskih spisa
- b. 966 osmanskih spisa
- c. 52 knjige iz priručne knjižnice Turske kancelarije

Važno je napomenuti da se iz pisma koje je Sheller poslao Cabogi vidi da se računalo na to da u ovoj pošiljci budu i diplome privilegija na grčkom

¹⁴⁴ F. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*.

jeziku kao i latinski dokumenti koji su trebali biti poslani 1918., ali nisu.

2. Kao očevidac odnošenja spisa u Beč 1833, Đorđe Nikolajević tvrdio je da su austrijske vlasti potpisale prijem na 50 knjiga i 1194 spisa, a iz Dubrovnika je stvarno bilo poslano 1256 spisa. Broj 1256 nastao je zbrajanjem 290 ćirilskih i 966 osmanskih spisa.

3. Prema *Repertoriju XIV B* iz 1833. u Beč je odneseno:

a. orijentalni rukopisi (rukopisne knjige): 1 – 38

b. tiskano gradivo (tiskane knjige): 1 – 12

c. arhivalije (osmanski dokumenti): 1 - 964

d. povelje na srpskom jeziku (ćirilski dokumenti): 965 – 1195 (ukupno: 230 dokumenata)

4. Ako se prethodne vijesti usporede s ovim podacima, zaključak je da u *Repertoriju XIV B* nisu evidentirane:

a. 2 knjige iz priručne knjižnice Turske kancelarije

b. 2 osmanska dokumenta

c. 60 ćirilskih dokumenata

5. Detaljna analiza *Repertorija XIV B* pokazala je da je iz Dubrovnika odneseno:

a. osmanski dokumenti: 955 komada

b. osmanski dokumenti pisani ćirilicom: 8 komada

c. osmanski dokumenti pisani talijanskim jezikom: 1 komad

d. ćirilski dokumenti: 215 komada

e. latinski dokumenti: 10 komada

f. grčki dokumenti: 5 komada

Ukupno: 1194 komada

Vidljivo je sljedeće:

a. što se tiče osmanskih spisa, najvjerojatnije ih je bilo odneseno 966, a 2 nisu bila evidentirana.

b. što se tiče povelja na “srpskom jeziku”, tu se našlo 15 dokumenata koji nisu bili pisani ćirilicom, ali kada se pribroje broju od 215 ćirilskih dokumenata zbroj iznosi 230, što znači da još ostaje onih 60 neevidentiranih spisa.

6. Iz *Prijepisa spiska primljenih dokumenata Dubrovačkog arhiva iz Bečkog arhiva* stoji da je 1920. iz Beča u Beograd preneseno:

- a. srpski: 224 komada
- b. latinski i talijanski: 280 komada
- c. turski: 954 komada

Analizirajući ovaj *Prijepis* dr. Vinko Foretić ustvrdio je da podatak o 280 latinskih i talijanskih dokumenata ne može biti točan, te da je zapravo riječ o 325 dokumenata. Nadalje, po *Prijepisu* se čini da iz Beča nije bilo preneseno 12 osmanskih spisa (arhivalije).

7. Što se tiče prijenosa dokumenata iz Beograda u Beč, prema prijepisu popisa¹⁴⁵ koji je 1941. godine napravio činovnik bečkog arhiva dr. Robert Schwanke, zadužen za prihvaćanje tih dokumenata, iz Beograda je bilo poslano:

- a. 228 ćirilskih dokumenata dubrovačkog arhiva (1188 - 1488 god.)
- b. 244 latinske povelje dubrovačkog arhiva (1023 - 1778. god)
- c. 33 latinske povelje splitskog Kaptola: (1078 - 1649)

Vidljivo je da je većina dokumenata iz skupine povelja pisanih "srpskim jezikom" zaista bila iz Beča prebačena u Beograd 1920., te da sada nedostaju svega 2 komada da bi se potvrdila prvotna vijest o 230 dokumenata. Latinskih je povelja evidentno manje, i njih će najvjerojatnije trebati tražiti u Beogradu.

Sljedeća detaljna analiza pokazala je da su od 964 osmanskih dokumenata, za koje prema prvom izvješću znamo da su 1833. odneseni u Beč, ostala još 93 osmanska dokumenta koji su bili odneseni bez evidencije (oni su opisani u točkama 5-7):

1. Da je bilo ukupno 929 dokumenata iz arhiva Turske kancelarije koji su imali i bečki broj *Repertorija XIV B (arhivalije)* i beogradski "K" broj, a nisu bili uneseni u *Repertorij XIV C*.

2. Da je bio ukupno 21 dokument iz arhiva Turske kancelarije, oni su imali bečki broj *Repertorija XIV B (arhivalije)*, ali nisu imali beogradski "K" broj.

3. Da je bilo ukupno 8 dokumenata iz arhiva Turske kancelarije koji su imali bečki broj *Repertorija XIV B (arhivalije)*, ali su u Beču bili premješteni i vođeni prema novom broju *Repertorija XIV C*.

¹⁴⁵ Nalazi se kao prilog spisa *D. a. 799/47*.

4. Da je bilo ukupno 6 dokumenata iz arhiva Turske kancelarije koji su imali bečki broj *Repertorija XIV B* (*povelje na srpskom jeziku*), a kasnije su se vodili pod brojevima *Repertorija XIV C*.

5. Da je bilo ukupno 10 dokumenata iz arhiva Turske kancelarije koji su imali bečki broj *Repertorija XIV C*, ali nisu imali bečki broj *Repertorija XIV B*.

6. Da je bilo ukupno 62 dokumenta iz arhiva Turske kancelarije koji su imali beogradski "K" broj, ali nisu imali bečki broj.

7. Da je bio ukupno 21 dokument iz arhiva Turske kancelarije koji nisu imali niti bečki broj, niti beogradski "K" broj.

8. Da se u Dubrovnik nije vratilo ukupno 8 dokumenata iz arhiva Turske kancelarije, za koje znamo da su odneseni iz matičnog arhiva.

Dakle, u Dubrovnik se vratilo ukupno 1049 osmanskih dokumenata iz arhiva Turske kancelarije od evidentiranih 1057.

Preostaje još otkriti koji dokumenti zasigurno nisu vraćeni. Iz skupine od 27 dokumenata, za koje se 1946. godine tvrdilo da manjkaju, danas nedostaju četiri: K 40, K 327, K 472 i K 980. Usporedbom s podacima iz *Repertorija XIV B* iz 1833. utvrđeno je da su nosili bečke brojeve 325, 406, 942 i 955. Njima treba pribrojiti i spominjani spis s beogradskom oznakom K 388, gdje je uz omot bila fotografija originala s priloženom ceduljom na kojoj je pisalo *Kein Original*. Njegov bečki broj je 367. Kad se pribroje i one tri arapske isprave koje još uvijek nisu vraćene iz Beograda, dobivamo zbroj od 8 dokumenata iz arhiva Turske kancelarije koji su odneseni iz Dubrovnika i koji danas nedostaju.¹⁴⁶

Što se tiče 38 rukopisnih i 12 tiskanih orijentalnih knjiga iz priručne knjižnice stare Turske kancelarije, one se danas nalaze u Nacionalnoj knjižnici u Beču, dok se u Dubrovačkom arhivu čuvaju tek ostaci: trotomni rječnik Meninskog, ulomak djela o islamskim misticima, ulomak *Divana*, Hafizova zbirka poezije, zbirka poezija i priča u stihovima na turskom, Evandelje na arapskom jeziku.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Ovome se može dodati da je za dokument br. 948 vraćen samo 1 primjerak dokumenta, a da ih još 18 nedostaje kao i za dokument br. 954 za kojeg su vraćena 4 primjerka, da još 2 nedostaju.

¹⁴⁷ *Acta Turcarum*, serija 75 (DAD).

Tijekom 40-ih i 50-ih godina 20. stoljeća fond *Acta Turcarum* nadopunjan je u još dva navrata. Godine 1941. pripojeni su mu osmanski spisi, ukupno 537 listova u četiri fascikla, koji su se do tada nalazili u Gradskoj knjižnici, a bez sumnje su izvorno bili gradivo arhiva Dubrovačke Republike. Prije toga su se, pod neobjašnjivim i tajnovitim okolnostima (možda za požara 1817. godine), našli u vlasništvu Mundi Negrinija. Na nagovor baruna Frana Gondole-Ghetaldija, Negrini je tu zbirku poklonio Gradskoj knjižnici.¹⁴⁸

Osamsto i šezdeset spisa koji su 1836. odneseni u Zadar stajali su netaknuti u tamošnjem arhivu sve do 1950. Tada ih je, u sklopu istraživanja osmanskih spisa po dalmatinskim arhivima, pregledao Hazim Šabanović i utvrdio da pripadaju Dubrovniku. Nedugo nakon tog njegova otkrića, intervencijom tadašnjeg ravnatelja Dubrovačkog arhiva Vinka Foretića spisi su vraćeni u Dubrovnik (1953), a uz njih još 20 komada koji su se odnosili na Dubrovačku Republiku (po mišljenju Sulejmana Bajraktarevića potonji nikada nisu bili vlasništvo Državnog arhiva u Dubrovniku). Bajraktarević je detaljno analizirao zbirku vraćenu iz Zadra i precizno iskazao njezin sadržaj: 791 turski, 18 ćirilskih, 18 hrvatskih, 20 talijanskih, 18 francuskih, 2 njemačka, 2 hebrejska dokumenta, te 60 prijevoda, od kojih je 39 hrvatskih, 17 talijanskih i 7 francuskih.¹⁴⁹ Na njima je neko vrijeme radila Zrinka Roter i napravila detaljni inventar spisa iz kutije III.

Dubrovački arhiv nalazio se u Kneževu dvoru do 1952, kada je premješten u palaču Sponza, koja je za tu svrhu adaptirana.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Antonije Vučetić, »Spomenici dubrovački.« *Srd* 1 (1906): 48-39; *D. a.* 254/41; S. Bajraktarević, »Acta turcica Državnog arhiva u Dubrovniku.«: 353, 354; *Stariji i noviji inventari i popisi Historijskog arhiva u Dubrovniku*, sv. B, br. 17, DAD); *Izveštaj o radu Fehima Efendića, skriptora Državnog arhiva u Dubrovniku za 1933 - 1941. godinu* (dodatak izvještaju pisan rukom).

Danas nalazimo prva tri fascikla, čiji sadržaj odgovara popisu napravljenom prilikom preuzimanja dokumenata iz Gradske knjižnice: Fasc. A XXX - A III (128 listova, tj. 85 dokumenata), fasc. A XXXI - A II (65 listova, tj. 34 dokumenta), fasc. A XXXII - A I (34 lista, tj. 20 dokumenata). Prema spomenutom popisu, četvrti fascikl (fasc. XXXIII) sastojao se od 310 listova. Danas ga ne nalazimo. Dio dokumenata iz njega najvjerojatnije se nalazi u kutiji pod nazivom "Nesređeno".

¹⁴⁹ *D. a.* 634/52: »Izvešće savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu/ Odbor za naučne ustanove i škole.«; S. Bajraktarević, »Turski dokumenti državnog arhiva u Zadru.«: 594-596; S. Bajraktarević, »Acta Turcica Državnog arhiva u Dubrovniku.«: 354; H. Šabanović, »Turski dokumenti državnog arhiva u Dubrovniku.«: 128, 146, 147.

¹⁵⁰ Vinko Foretić, »O dubrovačkom arhivu.« *Arhivist* 1 (1969): 61.

Od 60-ih godina 20. stoljeća na osmanskome gradivu radilo je više istraživača.¹⁵¹

Nakon sloma Dubrovačke Republike, spisi njezina arhiva imali su uistinu dramatičnu sudbinu, kojom su posebno pogođeni osmanski spisi. Najvjerojatnije nikada ni otprilike nećemo saznati koliko ih je izvorno bilo ni koliko ih je propalo u vrijeme Republike i kasnije, naročito u vrijeme francuske uprave i u prvim godinama austrijske uprave. Jedna, zasad i jedina moguća usporedba dijela fonda *Acta Turcarum*, koja se odnosi samo na sultanske spise, dala je porazne rezultate. Naime, u Arhivu Predsjedništva vlade Republike Turske (*Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Arşivi*) u Istanbulu čuva se nekoliko takozvanih *Dubravenedičkih deftera*, registara u koje su upisivani svi sultanski spisi izdani Dubrovčanima u vremenu od 1604. do 1806. godine. Dosad nisu temeljito istraženi, izuzev deftera broj 3, koji je obradila i objavila Dušanka Bojanić, a u kojemu su registrirani sultanski spisi izdani u razdoblju od 1627. do 1647. godine. Usporedba broja registriranih spisa s brojem spisa iz istog vremena koje danas nalazimo u Dubrovačkom arhivu pokazuje da je propalo čak oko 40%.¹⁵²

¹⁵¹ Sulejman Bajraktarević, »Spor između Dubrovačke Republike i turskog zakupnika skele u Vacu u vezi s trgovinom kožama.« *Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu* 3 (1961): 343-370; S. Bajraktarević, »Acta Turcica Državnog arhiva u Dubrovniku.«: 251-359; H. Šabanović, »Turski dokumenti Državnog arhiva u Dubrovniku.«: 121-149; Nikolaas Hendrik Biegman, »Ragusan Spying for the Ottoman Empire (some 16th century documents from the State archive at Dubrovnik).« *Bellesten* 106 (1963): 237-255; Nikolaas Hendrik Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*. The Hauge - Paris: Mouton, 1967; Vesna Miović-Perić, »Fermani dubrovačkim pomorcima.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 27 (1989): 149-160; Vesna Miović-Perić, »Umorstva turskih podanika od strane Dubrovčana-presuđivanje prema turskim zakonima.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 28 (1990): 169-182; Vesna Miović-Perić, »Spor između Dubrovnika i Venecije 1751-1754.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29 (1991): 99-116; Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu (odnosi na dubrovačko-osmanskoj granici 1667-1806)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1997; Feridun M. Emecen - Idris Bostan, »Dubrovnik Arşivi'ndeki Osmanlı Belgeleri ile İlgili Rapor.« *Bellesten* 235 (1998): 917-920; Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005.

¹⁵² Dušanka Bojanić, »Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke Republike od 1627. do 1647. godine (dubrovački defter br. 3).« *Mješovita građa*, Istorijski institut u Beogradu, 10 (1982): 35-202. Opširnije o dubrovačkim defterima vidi i: Dušanka Lukač-Bojanić, »Mustaj čelebija pisar Carskog divana i dubrovačke knjige Divanskog arhiva.« *Prilozi za orijentalnu filologiju* 22/23 (1972/3): 61-81.

Pri inventariziranju sultanskih spisa pokazalo se da su najtemeljitiije opustošeni najljepši višebojni primjerci, jer su svojim izgledom očito plijenili posebnu pažnju. Riječ je *ahdnamama* (međudržavni osmansko-dubrovački ugovori, kapitulacije, koje je potvrđivao svaki novi sultan) i *hatt-ı hümayunima*. Budući da je pouzdano utvrđeno da je posljednju dubrovačku *ahdnamu* izdao sultan Mehmet IV. 1649., to znači da je Dubrovčanima izdano ukupno 14 *ahdnama*. U današnjoj zbirci sultanskih spisa nalazimo svega tri originalne *ahdname*, sultana Murata III., Mehmeta III. i Mehmeta IV.

Posebno vrijednu vrstu sultanskih spisa predstavljaju takozvani *hatt-ı hümayunla müveşşeh*, to jest “ukrašeni sultanovim rukopisom”. Riječ je o fer-manima, poveljama i predstavkama na kojima bi sultan vlastoručno dopisao “neka se postupi u skladu s mojim naredjenjem”. Budući da se na dokument ispisan u sultanskim kancelarijama spustila sultanova ruka, takvi dokumenti imali su posebnu snagu i važnost. Beziznimno su bili ukrašeni. Višebojni ukrasi katkad bi obuhvatili cijeli tekst. Katkad bi osmanski carski umjetnici pažnju posvetili samo vlastoručnom sultanovom naredjenju, smještajući ga u umjetničku “građevinu”, koja vjerojatno simbolizira Carski dvor. Jasno, uz pustošenje zbirke *ahdnama*, nestao je i vrlo veliki broj dragocjenih *hatt-ı hümayuna*. Sigurno ih je bilo mnogo, što znamo po fermanima u kojima ih sami sultani spominju i na njih se pozivaju. Danas ih imamo samo osam.¹⁵³

Unatoč svim nedaćama, u današnjem Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvano je ukupno oko 15.000 osmanskih spisa. Riječ je o originalima na osmanskom jeziku, njihovim ovjerenim ili neovjerenim prijepisima, te prijevodima na talijanski i hrvatski jezik. Fond sadrži i manji broj primjeraka pisanih arapskim,¹⁵⁴ hebrejskim¹⁵⁵ i armenskim jezikom, te pismima ćirilicom, bosanćicom i latinicom.¹⁵⁶

¹⁵³ V. Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*: 14, 30.

¹⁵⁴ Franc Babinger, »Ein marokkanisches Staatsschreiben an den Freistaat Ragusa vom Jahre 1194/1780.«, u: *Mitteilungen des Seminars für orientalischen Sprachen*, Band XXX. Berlin, 1927; Besim Korkut, *Arapski dokumenti u državnom arhivu u Dubrovniku, I. 1.* Sarajevo: Orijentalni institut, 1960; Besim Korkut, *Arapski dokumenti u državnom arhivu u Dubrovniku, I. 2.* Sarajevo: Orijentalni institut, 1961; Fehim Bajraktarević, *Dubrovačka arabica*. Beograd: SAN, 1962.

¹⁵⁵ Hajim Kamhi, »Novopronađeni dokumenti dubrovačkog arhiva.« *Jevrejski almanah* 1954: 68-76.

¹⁵⁶ *Acta Turcarum*, sv. B 7.

Najstariji osmanski dokument potječe iz 1458. godine, a riječ je o priznanici sultana Mehmeta II. za prvi uplaćeni dubrovački harač. Fond *Acta Turcarum* prati sudbinu osmansko-dubrovačkih odnosa sve do službenog ukinuća Republika, pa i kraće vrijeme poslije.

Vrste osmanskih spisa uglavnom su sljedeće: sultanski spisi, *bujrukdije*, *hudžeti*, *ilami*, *arzi*, *fetve* i veći broj pisama.

Sultanski spisi sastoje se od većeg broja fermanskih, manjeg broja *berata* - povelja i, kao što je već rečeno, od malobrojnih sačuvanih *ahdnama* i *hatt-i humayuna*.

Bujrukdije su naređenja koja su Dubrovčanima uglavnom izdavali bosanski beglerbezi, dok manji broj pripada hercegovačkim sandžakbezimima. Ta naređenja potvrđuju sultanske ukaze, na primjer: Dubrovčani smiju kupovati stoku u Bosni bez plaćanja nameta; osmanski vojnici moraju pratiti poklisare koji nose harač u Istanbul; u suradnji s bosanskim vlastima, dubrovačke vlasti štite osmanske podanike katoličke vjeroispovijesti u Hercegovini, itd. Dio *bujrukdija* tiče se konkretnih problema koji nisu dospjeli do Porte, nego su rješavani na razini bosanski dvor - dubrovačka vlada. Riječ je, na primjer, o sukobima na granici, pljačkama, ranjavanjima, ubojstvima, te trgovačkim problemima.

Slijede *hudžeti* (sudski rješenja), *ilami* (sudski izvještaji) i *arzi* (predstavke). Uglavnom su ih izdavali kadije kadiluka Ljubinja, Novog, Novske Bekije, Stoca, Nevesinja, Gabele, a potom i kadije Aleksandrije, Banje Luke, Bara, Beograda, Blagaja, Budima, Cernice, Drača, Foče, Galate, Istambula, Jedrena, Konjica (Belgradžika), Leša, Ljubuškog, Makarske, Negroponta, Novog Pazara, Plovdiva, Pljevlja (Tašlidže) Podgorice, Skadra, Smirne, Sofije, Trnove, Ulcinja, Uskoplja, Užica. Osim kadija, *arze* su izdavali i emini na Pločama i u Stonu, bosanski beglerbezi, hercegovački sandžakbezi, age Gabele, ulcinjski ajani, janičarski časnici. Ovim dokumentima uglavnom se rješavaju kriminalne radnje osmanskih i dubrovačkih podanika, potom i trgovački problemi (uglavnom prava izvoza određenih artikala u Dubrovnik, prodaje dubrovačke soli i naplate nameta dubrovačkim trgovcima). Više predavki prikazuje mletačke napade na dubrovačke podanike i na dubrovačko tlo.

Otpribliže jednu trećinu osmanskih spisa čine pisma. Pisale su ih razne osmanske vlasti, veliki veziri, kapudan-paše, reis-efendije, beglerbezi, sandžakbezi, defterdari, kadije i naibi, kapetani, dizdari, iz raznih pokrajina i gradova, a vrlo velik dio potječe iz Bosne. Za razliku od službenih dokumenata, pisma

vrlo živo slikaju privatne, pojedinačne odnose Osmanlija i Dubrovčana, govore o prijateljstvima i neprijateljstvima, uobičajenim svakodnevnim pitanjima i problemima, željama i potrebama.

Godine 2002. u Državnom arhivu u Dubrovniku pokrenut je projekt klasificiranja, inventariziranja i objavljivanja osmanskih spisa. Prva faza završena je 2005. godine objavljivanjem sultanskih spisa.¹⁵⁷

¹⁵⁷ V. Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*.

TURKISH CHANCELLERY AND *ACTA TURCARUM* FROM THE PERIOD OF THE DUBROVNIK REPUBLIC UNTIL THE PRESENT

VESNA MIOVIĆ AND NIKŠA SELMANI

Summary

This article aims to reconstruct the fate of the Ottoman documents over a period of five centuries, from the days of the Dubrovnik Republic when they were kept at the Turkish chancellery to their present location—the *Acta Turcarum* series of the State Archives of Dubrovnik.

Prior to the arrival of the Osmanlis, Ragusan state correspondence with its neighbours was among the responsibilities of the Slavic chancellery. But with the Ottoman Empire at its borders, a Turkish chancellery developed within the former.

Chancellery clerks, the co-called dragomans (translators for the Ottoman language), were in charge of the Ottoman documents which they translated into Croatian and Italian, but were of equal help to the Ragusan government officials by translating their letters to various Ottoman dignitaries into Turkish. In addition, the dragomans were responsible for the documents' keeping, classifying and inventories. Thanks to their zeal, several inventories have been preserved.

The authorities of the Dubrovnik Republic showed great concern for the archiving of the state chancellery papers. Poor fate, however, befell the archival documents after the fall of the Republic as, due to the lack of care, many of them were stolen, destroyed or lost, Ottoman documents in particular. It is unlikely that we shall ever know the exact number or at least a rough estimate of the Ottoman documents once housed by the archives, as well as how many were lost through and after the Republic period. A glance at *defter* (register)

no. 3 of the Archives of the Government Presidency of the Republic of Turkey in Istanbul containing the records of all the Sultan papers issued to the Ragusans in the period 1627-1647 clearly shows that as many as 40% of the original documents from the Dubrovnik Archives have not survived. Owing to its persistent efforts, Dubrovnik Archives managed to reclaim the materials that had been taken to Vienna, Zadar and Belgrade in the nineteenth and twentieth century. As for about 50 books from the old Turkish chancellery, they still adorn the shelves of the Austrian National Library (Österreichische Nationalbibliothek).

The inventories of the Ottoman papers reveal that the collection of the most beautifully decorated documents—*ahdnama* (bilateral Raguso-Ottoman agreement confirmed by each new sultan) and *hatt-i humayun* (containing the sultan's order on the obedience of his decision written in his own hand ("Be it carried out according to my order.")—had the least chance of surviving, probably because of their artistic appeal. This collection today contains only three original *ahdname*, that of Sultan Murad III, Mehmed III and Mehmed IV and only eight of the *hatt-i humayun*.

The trials notwithstanding, the *Acta Turcarum* series of the State Archives of Dubrovnik today files about 15,000 Ottoman documents, originals mainly, but also authenticated and unauthenticated copies written in the Ottoman language, as well as Croatian and Italian translations. The series also contains a smaller number of documents written in Arabic, Hebrew and Armenian, and in terms of script in *bosančica*, Cyrillic and Latin.

The oldest Ottoman document dates from 1458—a firman (receipt) issued by Sultan Mehmed II on the Ragusan payment of the *harac* (tribute).

Ottoman documents can mainly be classified as the Sultan papers (firmans, a smaller number of patents - *berat*, and the earlier-mentioned rare copies of *ahdnama* and *hatt-i humayun*), *buyrultu* (orders generally issued by the Bosnian beylerbeys), *huccet*, *ilam*, *arz* and *fetve* (legal documents), in addition to a larger correspondence collection.

In order to make the Ottoman documents more accessible, in 2002 the State Archives of Dubrovnik set up a large project to classify, catalogue and publish them. The first phase was completed by the publishing of the documents of the Ottoman sultans in 2005. Forthcoming is the analysis of the *buyrultu* papers issued by the beylerbeys of Bosnia which, no doubt, will cast an additional light on the relations between the Bosnian court and the Dubrovnik Republic.